

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ, ΕΥΕΛΙΚΤΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΑΝΕΡΓΟΙ Ή ΕΚΤΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ/ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ (NEETs) ΣΤΙΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ:

Μια επικαιροποιημένη ανάλυση σε συνθήκες κρίσης

ΣΤΕΛΙΟΣ ΓΚΙΑΛΗΣ
ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΣΕΡΕΤΗΣ

ΑΘΗΝΑ
2018

INE
Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ, ΕΥΕΛΙΚΤΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΑΝΕΡΓΟΙ Ή ΕΚΤΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ/ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ (NEETs) ΣΤΙΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ:

Μια επικαιροποιημένη ανάλυση σε συνθήκες κρίσης

Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ, ΕΥΕΛΙΚΤΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΑΝΕΡΓΟΙ Ή ΕΚΤΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ/ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ (NEETs) ΣΤΙΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ:

Μια επικαιροποιημένη ανάλυση σε συνθήκες κρίσης

ΣΤΕΛΙΟΣ ΓΚΙΑΛΗΣ

ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΣΕΡΕΤΗΣ

ΑΘΗΝΑ
2018

Απασχόληση, ευελικτοποίηση και νέοι άνεργοι ή εκτός εκπαίδευσης/κατάρτισης (NEETs) στις τοπικές αγορές εργασίας του Νοτίου Αιγαίου: Μια επικαιροποιημένη ανάλυση σε συνθήκες κρίσης

Νοέμβριος 2018

Copyright © ΙΝΕ ΓΣΕΕ
ISBN: 978-960-7402-59-2
e-book

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο
είναι των συγγραφέων και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη
τις θέσεις της ΓΣΕΕ.

Ιουλιανού 24, Αθήνα 10434
Τηλ. 210 8202247, 210 8202249
e-mail: f.athousaki@inegsee.gr, www.inegsee.gr
Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Στέλλα Ζούπα

Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή
μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς την άδεια του εκδότη.
Επίσης, η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής.

Ευχαριστίες

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε για την εξαιρετική συνεργασία, την εμπιστοσύνη και τη συμβολή του τον επιστημονικό διευθυντή του ΙΝΕ ΓΣΕΕ Καθηγητή Γιώργο Αργείτη, τον ερευνητή του ΙΝΕ ΓΣΕΕ διδάκτορα Δημήτρη Παϊταρίδη, τον υποψήφιο διδάκτορα του Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου Κωσταντίνο Γουρζή και τον συνεργάτη σε θέματα ανάλυσης και οπτικοποίησης Χρήστο Τσέλιο.

Πίνακας περιεχομένων

1. Νότιο Αιγαίο: Μια «εξαιρετική περιφέρεια» σε μια «χώρα-εξαίρεση»; 9

1.1 Εισαγωγικά για την Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου και για τους στόχους της μελέτης 9

1.2 Ανάλυση των βασικών οικονομικών και παραγωγικών μεγεθών και της ανεργίας 12

1.3 Ανάλυση κλαδικής εξειδίκευσης 22

2. Τα αίτια και οι δυναμικές της περιφερειακής ανθεκτικότητας (resilience analysis) 25

2.1 Ανάλυση ανθεκτικότητας: Θεωρία και ορισμοί 25

2.2 «Ανθεκτικότητα», περιφερειακές αγορές εργασίας και η ΠΝΑ 27

3. Ευελικτοποίηση και ανθεκτικότητα στη νησιωτική περιφέρεια: Προϊούσα τάση ή καινοφανής δυναμική; 32

3.1 Ευέλικτη και άτυπη εργασία: Ορισμοί και αποσαφηνίσεις 32

3.2 Διαφοροποιήσεις και τάσεις για τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης 35

3.3 Συμπεράσματα για την ευέλικτη απασχόληση στην ΠΝΑ 48

4. Παρεπόμενα της κρίσης και νέες τάσεις στην Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου: Νέοι άνεργοι ή εκτός εκπαίδευσης/κατάρτισης (NEETs) και συγκαλυμμένη ανεργία 54

4.1 Το φαινόμενο των NEETs και οι ποικίλες διαστάσεις του 54

5. Παρεπόμενα της κρίσης στις τοπικές αγορές εργασίας της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου: Συγκριτική ανάλυση της τοπικής αγοράς εργασίας της Ρόδου 59

5.1 Συνεκτίμηση επιπτώσεων γεωγραφικού/νησιωτικού καταμερισμού – Ανάλυση στοιχείων συστήματος ΕΡΓΑΝΗ 59

5.2 Απόπειρα αποτίμησης των συνθηκών στις επιμέρους τοπικές αγορές εργασίας (Ρόδου, Κω, Θήρας και Μυκόνου) 66

5.3 Αντί συμπερασμάτων: Τοπική αγορά εργασίας της Ρόδου και χωροκοινωνικές ανισότητες 71

6. «Ανθεκτικότητα» ή ισόρροπη ανάπτυξη με τους εργαζομένους στο επίκεντρο; Οι προκλήσεις για τους εργαζομένους, τα συνδικάτα και τους τοπικούς φορείς στη Ρόδο και το Νότιο Αιγαίο 72

Βιβλιογραφία 76

Κεφάλαιο 1

Νότιο Αιγαίο: Μια «εξαιρετική περιφέρεια» σε μια «χώρα-εξαίρεση»;

1.1 Εισαγωγικά για την Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου και για τους στόχους της μελέτης

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί μια ολοκληρωμένη ανάλυση των βασικών οικονομικών μεγεθών, των ανισοτήτων και των λοιπών κοινωνικών παραμέτρων που συγκροτούν τις επιμέρους τοπικές αγορές εργασίας της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου (στο εξής ΠΝΑ όπου δεν αναφέρεται ολογράφως). Μεθοδολογικά, αποτελεί μια *θεωρητικά πληροφορημένη εμπειρική έρευνα*. Αντλώντας από την πλούσια παράδοση των κριτικών πολιτικοοικονομικών αναλύσεων, εξετάζει τα πλέον πρόσφατα εμπειρικά (πρωτίστως δευτερογενή και σε μικρότερο βαθμό πρωτογενή) δεδομένα για την τρέχουσα κατάσταση και τις προοπτικές για την εργασία και τους απασχολουμένους στην Περιφέρεια. Παράλληλα, επιχειρεί για πρώτη φορά να προσεγγίσει το φαινόμενο «νέοι άνεργοι ή εκτός εκπαίδευσης/κατάρτισης» (Not in Employment, Education or Training – NEETs), το τμήμα δηλαδή εκείνο του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας στην Περιφέρεια που είναι είτε άνεργο είτε μη ενεργό, χωρίς ταυτόχρονα να παρακολουθεί κάποιο πρόγραμμα εκπαίδευσης ή κατάρτισης.

Η έμφαση στις τοπικές αγορές εργασίας, σε αντιδιαστολή με τις γενικές αδιαφοροποίητες αναλύσεις σε εθνικό επίπεδο, διευκολύνει την ανάλυση των διαφοροποιημένων συνθηκών με τις οποίες είναι αντιμέτωποι οι εργαζόμενοι μιας χώρας ή των περιφερειών αυτής. Η αναγκαιότητα αυτή γίνεται ακόμα πιο επιτακτική αν συνυπολογιστούν: α) η απουσία σχετικής μελέτης η οποία να συνεκτιμά τις εξαιρετικά δυσμενείς επιπτώσεις της κρίσης του 2008-2009 στην περιοχή μελέτης και β) η σχεδόν ολοκληρωτική έλλειψη εργασιών που να επικεντρώνουν στις ευέλικτες μορφές εργασίας και στις ποικίλες χωροκοινωνικές διαστάσεις τους.

Στόχος της μελέτης είναι η ανάλυση των ποικίλων τάσεων και μεγεθών για την ΠΝΑ με βάση τα πλέον πρόσφατα διαθέσιμα δεδομένα. Πιο συγκεκριμένα, η περίοδος μελέτης εκτείνεται από το 2005 έως το 2016/2017, προσφέροντας τη δυνατότητα αποτίμησης των συνεπειών της πρόσφατης κρίσης στο περιφερειακό παραγωγικό σύστημα και στις αγορές εργασίας εντός αυτού. Παράλληλα, η ανάλυση είναι συγκριτικού χαρακτήρα, καθώς αντιπαραβάλλει συστηματικά τα ευρήματα για την ΠΝΑ με τα αντίστοιχα για την Αττική, τις Λοιπές Περιφέρειες της χώρας (πλην Αττικής και ΠΝΑ) αλλά και τις

εθνικές τιμές. Προσφέρει, με άλλα λόγια, τη δυνατότητα αποτίμησης των επιπτώσεων της κρίσης αλλά και των προοπτικών ανάπτυξης, με επίκεντρο τους εργαζομένους στο Νότιο Αιγαίο, ως προς τις αντίστοιχες δυναμικές στη μητροπολιτική Περιφέρεια Αττικής και την υπόλοιπη χώρα. Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη πραγματοποιεί τα εξής:

- ανάλυση των βασικών οικονομικών και παραγωγικών μεγεθών συνολικά και ανά κλάδο,
- εκτίμηση της ανεργίας και της εξέλιξής της,
- μελέτη κλάδων εξειδίκευσης,
- ανάλυση ανθεκτικότητας (resilience analysis),
- εστίαση στις διαφοροποιήσεις και τις τάσεις ανάμεσα στις τυπικές και τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης ανά κλάδο (μερική απασχόληση, προσωρινή εργασία κ.λπ.),
- ανάλυση της αυτοαπασχόλησης χωρίς προσωπικό και της σχέσης της με συγκαλυμμένες μορφές μισθωτής εργασίας,
- εκτιμήσεις σχετικά με το φαινόμενο της υποαπασχόλησης,
- πρώτες εκτιμήσεις σχετικά με το φαινόμενο «νέοι άνεργοι ή εκτός εκπαίδευσης/κατάρτισης» (NEETs) και τις ποικίλες διαστάσεις του,
- συνεκτίμηση στοιχείων του συστήματος ΕΡΓΑΝΗ (ανάλογα με το επίπεδο διαθεσιμότητας) για τις τοπικές αγορές εργασίας της ΠΝΑ και των επιπτώσεων του νησιωτικού καταμερισμού,
- απόπειρα αποτίμησης των συνθηκών στις επιμέρους τοπικές αγορές εργασίας, με έμφαση σε αυτήν της Ρόδου.

Η ΠΝΑ συγκαταλέγεται ανάμεσα στις ξεχωριστές ελληνικές περιφέρειες. Η θέση αυτή δεν επιχειρεί να προκαταβάλει τον αναγνώστη της ανά χείρας μελέτης, διαμορφώνοντας προκαταβολικά μια πλαστά θετική εικόνα για την περιοχή μελέτης. Όπως σύντομα θα διαπιστώσει όποια και όποιος διαβάσει τις παρακάτω σελίδες, πρόθεση των συγγραφέων είναι η τεκμηριωμένη και ουσιαστική, στο μέτρο του δυνατού, αποτύπωση της πραγματικότητας των αγορών εργασίας της νησιωτικής περιφέρειας αλλά και των δύσκολων, κατά κανόνα, συνθηκών απασχόλησης που συναντώνται σε αυτές. Η πρόθεση των συγγραφέων να επισημάνουν τον ξεχωριστό χαρακτήρα της προκύπτει από την ιδιαίτερη κοινωνικοπολιτική και οικονομική πραγματικότητα του Νοτίου Αιγαίου, η οποία με τη σειρά της είναι αξεχώριστα συνυφασμένη με μια μοναδική, σε παγκόσμια κλίμακα, γεωγραφία. Η διαλεκτική σχέση γεωγραφίας και κοινωνίας-οικονομίας είναι ένα ιστορικό φαινόμενο που συμβάλλει ενεργά στη διαμόρφωση της πορείας τόπων και περιοχών στην πορεία του χρόνου. Σε περιφέρειες όμως με αρχιπελαγικά χαρακτηριστικά και πλούσια προϊστορία, όπως η συγκεκριμένη, η σχέση αυτή αποκτά μεγάλη βαρύτητα, καθώς ο εδαφικός κατακερματισμός παράγει τόσο απομόνωση όσο και ευκαιρίες με έναν μοναδικό, και άρα ξεχωριστό τρόπο.

Εκκινώντας από τον ιδιαίτερο φυσικογεωγραφικό διαμελισμό που παράγει κατακερματισμό, η ΠΝΑ εκτείνεται σε μια ιδιαίτερα μεγάλη θαλάσσια περιοχή του Αιγαίου.

Οι βορειοδυτικές παρυφές της, και συγκεκριμένα η ιστορική –ακατοίκητη εδώ και δεκαετίες πλέον– Μακρόνησος, είναι όμορες με τις ακτές της Αττικής. Αντιδιαμετρικά, τα νοτιοανατολικά της όρια φτάνουν ως τα παράλια της Τουρκίας, περιλαμβάνοντας το ιδιαίτερα απομακρυσμένο από κάθε άλλο νησί της Περιφέρειας Καστελόριζο. Η ΠΝΑ αποτελείται από 79 νησιά, από τα οποία κατοικούνται τα 48, και από 178 βραχονησίδες. Η συνολική έκταση της Περιφέρειας προσεγγίζει τα 5.290 τ.χλμ., αποτελώντας περίπου το 4% της επιφάνειας της χώρας, με τη Δωδεκάνησο να έχει έκταση 2.714 τ.χλμ. και τις Κυκλάδες 2.572 τ.χλμ. αντίστοιχα. Ο δε πληθυσμός της, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 1.1, ανέρχεται σε 308.610 κατοίκους, με βάση την πρόσφατη διαθέσιμη απογραφή πληθυσμού της ΕΛΣΤΑΤ το 2011, μη υπερβαίνοντας το 2,9% του ελληνικού πληθυσμού. Μια γρήγορη ανάλυση των πληθυσμιακών δεδομένων της ΠΝΑ και των Νομών Κυκλάδων και Δωδεκανήσου, που τη συναποτελούν, καθώς και των αντίστοιχων δεδομένων για τα επιμέρους κατοικημένα νησιά της, είναι διαφωτιστική των βαθιών ανισοτήτων μεγέθους και πληθυσμού που τη χαρακτηρίζουν. Όπως φαίνεται, η Δωδεκάνησος έχει πληθυσμό 190.770 κατοίκους, ενώ οι Κυκλάδες 117.840 κατοίκους.

Πίνακας 1.1: Μόνιμος πληθυσμός ΠΝΑ ανά περιφερειακή ενότητα (2011)

Χωρική ενότητα	Α/Α	Περιφερειακή ενότητα (ΠΕ)	Πληθυσμός	% Συμμετοχή πληθυσμού ΠΕ
Κυκλάδων	1	Άνδρου	9.170	3,0%
	2	Θήρας	18.560	6,0%
	3	Κέας	3.730	1,2%
	4	Μήλου	9.930	3,2%
	5	Μυκόνου	10.190	3,3%
	6	Νάξου	21.380	6,9%
	7	Πάρου	14.900	4,8%
	8	Σύρου	21.390	6,9%
	9	Τήνου	8.590	2,8%
Σύνολο Κυκλάδων			**117.840**	**38,2%**
Δωδεκανήσου	10	Καλύμνου	29.600	9,6%
	11	Καρπάθου	7.250	2,3%
	12	Κω	34.280	11,1%
	13	Ρόδου	119.640	38,8%
Σύνολο Δωδεκάνησου			**190.770**	**61,8%**
Σύνολο Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου			**308.610**	**100,0%**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία των συγγραφέων)

Βασικό προσδιοριστικό δίπολο της άνισης ανάπτυξης στην Περιφέρεια είναι αυτό της γεωγραφικής απόστασης και του εδαφικού κατακερματισμού, δυνάμεις που δρώντας συνδυαστικά παράγουν μια ιδιάζουσα νησιωτική ή αρχιπελαγική περιφερειακότητα, όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια. Όσον αφορά την πρώτη, περιλαμβάνει δύο διαστάσεις: την εσωτερική γεωγραφική απόσταση ανάμεσα στα νησιά της Περιφέρειας και την έδρα (Σύρος) ή τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα και πρωτεύουσες των νομών αυτής (Ρόδος και Σύρος), και την εξωτερική απόσταση ανάμεσα στο σύνολο των νησιών της και την πρωτεύουσα της χώρας (Αθήνα/Αττική, στην οποία υπερσυγκεντρώνονται οι κύριες μεταφορικές υποδομές, διοικητικές δομές και ποικίλες άλλες δραστηριότητες). Όσον αφορά τον εδαφικό κατακερματισμό, η πολυδιάσπαση του νησιωτικού συμπλέγματος κατά μήκος μιας μεγάλης θαλάσσιας έκτασης και οι μεγάλες αποστάσεις των νησιών μεταξύ τους λειτουργούν ανασταλτικά για την ανάπτυξη ενιαίων και συνεχών αγορών εργασίας και ευρύτερων δομών ανταλλαγής, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την καθημερινότητα απασχολουμένων και κατοίκων[1].

Ως εκ τούτου, η ΠΝΑ είναι η απόλυτη έκφραση της νησιωτικότητας, με όλα τα μειονεκτήματα της ασυνέχειας του χώρου, η οποία αμβλύνει τις έννοιες της χωρικής, της οικονομικής και της κοινωνικής συνοχής. Παράλληλα όμως, αυτά τα χαρακτηριστικά προσδιορίζουν και την ιδιαιτερότητα της Περιφέρειας, η οποία αποτελεί σημαντικό παράγοντα ελκυστικότητας αλλά και πηγή υστερήσεων δομικής φύσεως.

1.2 Ανάλυση των βασικών οικονομικών και παραγωγικών μεγεθών και της ανεργίας

Οι μακροοικονομικές επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας αποτυπώνονται με σαφήνεια σε περιοδικές δημοσιεύσεις διεθνών οργανισμών, στις Ετήσιες Εκθέσεις του ΙΝΕ ΓΣΕΕ[2] και στις Εκθέσεις του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος. Οι τελευταίες αφιερώνουν ειδικά τεύχη ή κεφάλαια στην αποτίμηση των κύριων οικονομικών δεικτών της χώρας. Σε αυτό το τμήμα της μελέτης θα παρουσιαστούν κομβικά μακροοικονομικά μεγέθη που σχετίζονται άμεσα με τις αγορές εργασίας στην ΠΝΑ ως προς τις αντίστοιχες στην υπόλοιπη χώρα.

Η παραγωγική ικανότητα της ελληνικής οικονομίας και των περιφερειών της αντικατοπτρίζεται κυρίως στους δείκτες εξέλιξης της απασχόλησης, του ποσοστού ανεργίας, της εξέλιξης του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ) και του κατά κεφαλήν ΑΕΠ ή στην εξέλιξη της εθνικής και της περιφερειακής απασχόλησης (μόνιμης ή ευέλικτης). Οι δείκτες αυτοί, στην αλληλοσυσχέτισή τους με τις αγορές εργασίας, επιτρέπουν τη διατύπωση ενός βασικού μακροοικονομικού πλαισίου. Το εν λόγω πλαίσιο μπορεί να μεταβάλλεται ανάλογα με τη διεθνή και την εσωτερική συγκυρία, αλλά αποτελεί μια

[1] Η νησιωτική ή αρχιπελαγική περιφερειακότητα, που εδώ προκρίνουμε, έχει κατονομαστεί από άλλους ως «τριπλή περιφερειακότητα», καταδεικνύοντας τα τρία βασικά αίτια που την παράγουν. Συγκεκριμένα, τις μεγάλες αποστάσεις μεταξύ των νησιών από: α) την έδρα και τις μεγάλες πόλεις της Περιφέρειας, β) την πρωτεύουσα πόλη και περιφέρεια, και γ) τα γειτονικά νησιά και τις πόλεις, κωμοπόλεις ή χωριά εντός αυτών.

[2] Βλ. ενδεικτικά ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2018).

ικανή συνθήκη εντός της οποίας μπορεί κανείς ολοκληρωμένα να διατυπώσει και να μελετήσει τάσεις στις περιφερειακές αγορές εργασίας. Η ευρύτερη χρονική περίοδος που επιλέγει να καλύψει η μελέτη (2005 έως 2016/2017) διερευνά τρεις διακριτές υποπεριόδους:

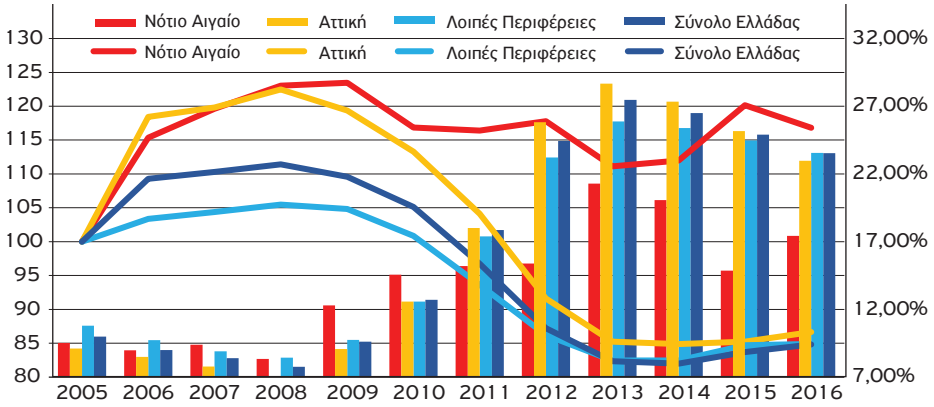
α) της προ της κρίσης μεγέθυνσης (2005-2008),

β) της οξείας κρίσης (2009-2012) και

γ) της σταθεροποίησης και αναιμικής ανάκαμψης (2013-2016/2017).

Μεθοδολογικά έχει επιλεγεί η παραπάνω τυπολογία, ώστε να αντιστοιχηθούν όσο το δυνατόν περισσότερο οι τάσεις στις αγορές εργασίας με τις φάσεις του οικονομικού κύκλου. Η συνθετική/συγκριτική παράθεση των μεγεθών για μια περίοδο 12 χρόνων επιτρέπει μια ολοκληρωμένη επιστημονική εκτίμηση για τον ειδικό τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται το υπόδειγμα ανάπτυξης στην ΠΝΑ και η επίδραση που ασκεί στις αντίστοιχες αγορές εργασίας.

Διάγραμμα 1.1: Εξέλιξη της απασχόλησης (2005=100) και του ποσοστού ανεργίας (2005-2016)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία των συγγραφέων)

Σημείωση: Οι γραμμές απεικονίζουν την εξέλιξη της απασχόλησης (αριστερός άξονας), ενώ τα ραβδογράμματα το ποσοστό ανεργίας (δεξιός άξονας).

Η ανάλυση, και κατά συνέπεια και τα εργαλεία ταξινόμησης και οπτικοποίησης που χρησιμοποιεί (πίνακες και διαγράμματα), συγκρίνει συστηματικά και όπου τα διαθέσιμα δεδομένα το επιτρέπουν τέσσερις γεωγραφικές/χωρικές ενότητες. Πιο συγκεκριμένα:

α) την ΠΝΑ, που αποτελεί και το επίκεντρο της ανά χείρας μελέτης (βλ. ΠΝΑ ή Νότιο Αιγαίο),

β) την Περιφέρεια Αττικής, τη μητροπολιτική περιφέρεια με τη μεγαλύτερη αγορά εργασίας πανελλαδικά, που συγκεντρώνει περισσότερο από το 1/3 του ελληνικού ΑΕΠ (βλ. Αττική),

γ) το σύνολο των υπόλοιπων ελληνικών περιφερειών εκτός από την Αττική και την ΠΝΑ (βλ. Λοιπές Περιφέρειες) και

δ) το σύνολο της χώρας (βλ. Σύνολο Ελλάδας). Αυτή η επιλογή έγινε με γνώμονα να διαφανούν επαρκώς και οι «μέσες» εθνικές τάσεις αλλά και η ενδεχόμενη τοπική και περιφερειακή ιδιαιτερότητα που εντοπίζεται στο Νότιο Αιγαίο. Στο Διάγραμμα 1.1 παρουσιάζεται η συγκριτική εξέλιξη της συνολικής απασχόλησης, με έτος βάσης το 2005 (2005=100), και του ποσοστού ανεργίας (2005-2016).

Πίνακας 1.2: Συγκριτική εξέλιξη της συνολικής απασχόλησης στην ΠΝΑ (2005-2016, 2005=100) και συγκριτικές διαφορές μεταξύ ΠΝΑ και άλλων περιφερειών στη συνολική απασχόληση (2005-2016, 2005=100)

Απασχόληση (2005=100)	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**
Νότιο Αιγαίο	100	115,34	119,63	123,04	123,46	116,84	116,39	117,78	111,12	111,97	120,16	116,82
Αττική	100	118,41	119,82	122,48	119,37	113,30	104,10	91,59	85,24	84,89	85,24	86,66
Λοιπές Περιφέρειες	100	103,38	104,37	105,48	104,84	100,85	93,64	86,20	82,46	82,46	84,70	84,88
Σύνολο Ελλάδας	100	109,28	110,31	111,42	109,58	105,12	96,73	87,24	82,34	82	83,71	84,81
Διαφορές στην απασχόληση ως προς το 2005	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**
Νότιο Αιγαίο	100	115,34	119,63	123,04	123,46	116,84	116,39	117,78	111,12	111,97	120,16	116,82
Αττική	100	118,41	119,82	122,48	119,37	113,30	104,10	91,59	85,24	84,89	85,24	86,66
Λοιπές Περιφέρειες	100	103,38	104,37	105,48	104,84	100,85	93,64	86,20	82,46	82,46	84,70	84,88
Σύνολο Ελλάδας	100	109,28	110,31	111,42	109,58	105,12	96,73	87,24	82,34	82	83,71	84,81

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία των συγγραφέων)

Με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 1.2 προκύπτει ότι όσον αφορά την εξέλιξη της απασχόλησης διακρίνονται τρία διαφορετικά μοτίβα: Την πρώτη τετραετία (2005-2008) η συνολική απασχόληση στην ΠΝΑ κινείται ελαφρώς πτωτικά σε σύγκριση με την εξέλιξή της στις τρεις άλλες γεωγραφικές ενότητες. Τη δεύτερη τετραετία (2009-2012) όμως η εικόνα αντιστρέφεται, με αποτέλεσμα το 2012 η απασχόληση στην ΠΝΑ να εμφανίζεται υψηλότερη, ως προς το έτος αναφοράς, από κάθε άλλη γεωγραφική ενότητα. Εξαίρεση αποτελεί το έτος 2010, κατά το οποίο η απασχόληση στην ΠΝΑ βρίσκεται χαμηλότερα από τις τρεις άλλες γεωγραφικές ενότητες. Την τρίτη τετραετία (2013-2016) η εικόνα παραμένει ως έχει και ενισχύεται, με την ΠΝΑ να καταγράφει σαφώς μεγαλύτερα μεγέθη απασχόλησης σε σχέση με τις υπόλοιπες περιφέρειες και το 2005, και ταυτόχρονα ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά ανεργίας. Με άλλα λόγια, η ταχύτητα και το μέγεθος της προσαρμογής της αγοράς εργασίας στο Νότιο Αιγαίο, κατά τη διάρκεια και αμέσως μετά την περίοδο της κρίσης, υπήρξαν με διαφορά ευνοϊκότερα σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα.

Πίνακας 1.3: Συγκριτική εξέλιξη ποσοστού ανεργίας σε ΠΝΑ και Λοιπές Περιφέρειες (2005-2016)

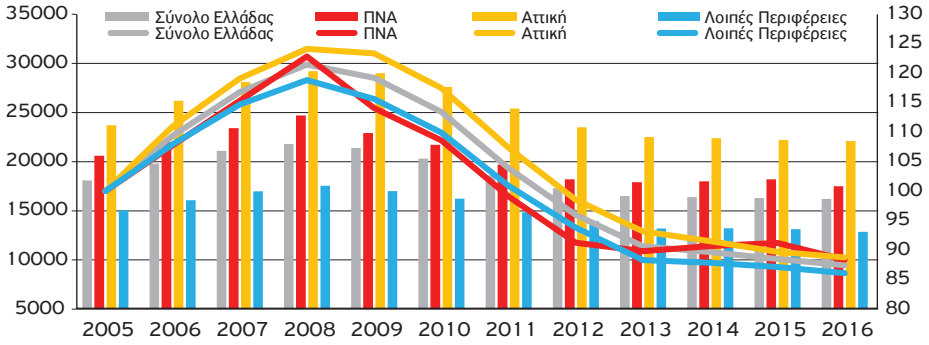
Ποσοστό ανεργίας	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ΠΝΑ	9,5%	9,0%	9,4%	8,3%	12,3%	14,6%	15,2%	15,4%	21,3%	20,1%	14,9%	17,4%
Αττική	9,1%	8,5%	7,8%	6,7%	9,1%	12,6%	18,0%	25,8%	28,7%	27,3%	25,2%	23,0%
Λοιπές Περιφέρειες	10,8%	9,7%	8,9%	8,4%	9,8%	12,6%	17,4%	23,2%	25,9%	25,4%	24,5%	23,6%
Σύνολο Ελλάδας	10,0%	9,0%	8,4%	7,8%	9,6%	12,7%	17,9%	24,4%	27,5%	26,5%	24,9%	23,5%
Ποσοστό ανεργίας - Διαφορές ως προς το 2005	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**
ΠΝΑ	9,5%	-0,6%	-0,1%	-1,2%	2,8%	5,0%	5,7%	5,9%	11,8%	10,5%	5,3%	7,9%
Αττική	9,1%	-0,6%	-1,3%	-2,4%	-0,0%	3,5%	8,9%	16,7%	19,6%	18,2%	16,1%	13,9%
Λοιπές Περιφέρειες	10,8%	-1,1%	-1,9%	-2,4%	-1,0%	1,8%	6,6%	12,4%	15,1%	14,6%	13,7%	12,8%
Σύνολο Ελλάδας	10,0%	-1,0%	-1,6%	-2,2%	-0,4%	2,7%	7,9%	14,4%	17,5%	16,5%	14,9%	13,5%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία των συγγραφέων)

Όσον αφορά την εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας, από τον Πίνακα 1.3 προκύπτουν διαφορετικά μοτίβα. Ενώ την πρώτη εξαετία (2005-2010) η ποσοστιαία ανεργία στην ΠΝΑ είναι σταθερά υψηλή και αντίστοιχη των υπόλοιπων ενοτήτων, τη δεύτερη εξαετία (2011-2016) η εικόνα αλλάζει. Η ανεργία της εμφανίζεται χαμηλότερη έναντι των λοιπών χωρικών ενοτήτων, με καλύτερη χρονιά το 2015, όταν η ΠΝΑ κατέγραψε περίπου 10 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερη ανεργία από τις υπόλοιπες περιφέρειες. Εστιάζοντας στην ΠΝΑ, μπορούν για την υπό μελέτη περίοδο να εξαχθούν κάποια πρώτα συμπεράσματα. Η απασχόληση το 2016 βρίσκεται αρκετά υψηλότερα από το επίπεδο στο οποίο βρισκόταν το 2005. Την υψηλότερη τιμή της την έλαβε το 2009 και τη χαμηλότερη το 2013. Η ανεργία το 2016 βρίσκεται σε σχεδόν διπλάσιο επίπεδο από αυτό στο οποίο βρισκόταν το 2005. Το μεγαλύτερο ποσοστό ανεργίας παρατηρείται το 2013 (21,3%), ενώ το μικρότερο το 2008 (8,3%).

Στη συνέχεια και στο Διάγραμμα 1.2 παρουσιάζεται η εξέλιξη των ανηγμένων τιμών του ΑΕΠ (2005=100) και του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (2005-2016). Από τον Πίνακα 1.4 προκύπτει ότι, όσον αφορά την εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, αυτό είναι: α) σταθερά μεγαλύτερο από τις αντίστοιχες τιμές σε εθνικό επίπεδο και σε επίπεδο λοιπών ελληνικών περιφερειών, και β) μικρότερο από την Περιφέρεια Αττικής. Η μεγαλύτερη θετική απόκλιση της ΠΝΑ από το έτος αναφοράς ήταν το 2008 (4.100 ευρώ μεγαλύτερο), ενώ η μεγαλύτερη αρνητική απόκλιση στην Περιφέρεια Αττικής καταγράφεται το 2016 (1.600 ευρώ λιγότερο).

Διάγραμμα 1.2: Εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και του ΑΕΠ (2005=100, 2005-2016)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία των συγγραφέων)

Σημείωση: Οι γραμμές απεικονίζουν τις ανηγμένες τιμές του ΑΕΠ (2005=100) (δεξιός άξονας), ενώ τα ραβδογράμματα το κατά κεφαλήν ΑΕΠ (αριστερός άξονας).

Πίνακας 1.4: Εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (2005-2016) και διαφορές στην εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (2005-2016)

Κατά κεφαλήν ΑΕΠ	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ΠΝΑ	20.600	22.000	23.400	24.700	22.900	21.700	19.700	18.200	17.900	18.000	18.200	17.500
Αττική	23.700	26.200	28.100	29.200	29.000	27.600	25.400	23.500	22.500	22.400	22.200	22.100
Λοιπές Περιφέρειες	15.045	16.082	16.991	17.536	17.000	16.227	14.864	13.927	13.191	13.227	13.127	12.873
Σύνολο Ελλάδας	18.100	19.800	21.100	21.800	21.400	20.300	18.600	17.300	16.500	16.400	16.300	16.200
Κατά κεφαλήν ΑΕΠ - Διαφορές ως προς το 2005	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**
ΠΝΑ	20.600	1.400	2.800	4.100	2.300	1.100	-900	-2.400	-2.700	-2.600	-2.400	-3.100
Αττική	23.700	2.500	4.400	5.500	5.300	3.900	1.700	-200	-1.200	-1.300	-1.500	-1.600
Λοιπές Περιφέρειες	15.045	1.036	1.945	2.491	1.955	1.182	-182	-1.118	-1.855	-1.818	-1.918	-2.173
Σύνολο Ελλάδας	18.100	1.700	3.000	3.700	3.300	2.200	500	-800	-1.600	-1.700	-1.800	-1.900

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία των συγγραφέων)

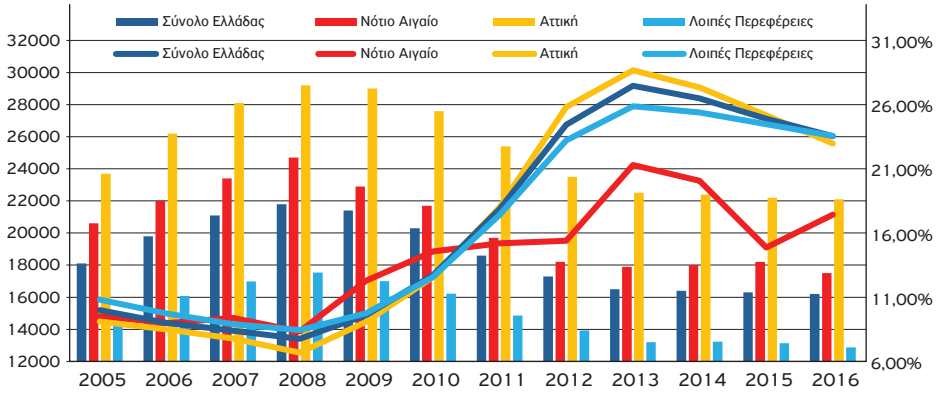
Από τη μελέτη των στοιχείων του Πίνακα 1.5 όσον αφορά την εξέλιξη του ανηγμένου ΑΕΠ, προκύπτει ότι το ΑΕΠ στην ΠΝΑ: α) έχει σταθερά ανοδική πορεία μέχρι το 2009, β) είναι σταθερά μικρότερο από τον μέσο όρο όλων των ελληνικών περιφερειών, εκτός από την Αττική, την περίοδο 2009-2012 και γ) είναι άλλοτε υψηλότερο και άλλοτε χαμηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο. Την περίοδο 2009-2013 είναι σταθερά μικρότερο, ενώ τα έτη 2014-2016 είναι υψηλότερο, εξέλιξη που δείχνει καλύτερη ανταπόκριση της Περιφέρειας την περίοδο μετά την κρίση. Το καλύτερο έτος για την ΠΝΑ με θετικές αποκλίσεις ήταν το 2008.

Πίνακας 1.5: Εξέλιξη του ΑΕΠ (2005-2016, 2005=100) και διαφορές του σε σχέση με το 2005 (2005-2016, 2005=100)

ΑΕΠ στα 100 (2005=100)	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ΠΝΑ	100	107,75	115,33	122,83	114,06	108,62	99,11	91,25	89,81	90,69	91,23	88,38
Αττική	100	110,95	119,11	124,12	123,35	117,46	107,37	98,55	93,20	91,50	89,72	88,76
Λοιπές Περιφέρειες	100	107,93	114,67	118,82	115,62	109,93	100,93	93,82	88,32	87,85	87,13	86,10
Σύνολο Ελλάδας	100	109,35	116,79	121,46	119,22	113,45	103,91	95,97	90,67	89,67	88,49	87,43
ΑΕΠ στα 100 - Διαφορές ως προς το 2005	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**
ΠΝΑ	100	7,75	15,33	22,83	14,06	8,62	-0,89	-8,75	-10,19	-9,31	-8,77	-11,62
Αττική	100	10,95	19,11	24,12	23,35	17,46	7,37	-1,45	-6,80	-8,50	-10,28	-11,24
Λοιπές Περιφέρειες	100	7,93	14,67	18,82	15,62	9,93	0,93	-6,18	-11,68	-12,15	-12,87	-13,90
Σύνολο Ελλάδας	100	9,35	16,79	21,46	19,22	13,45	3,91	-4,03	-9,33	-10,33	-11,51	-12,57

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία των συγγραφέων)

Διάγραμμα 1.3: Εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και του ποσοστού ανεργίας (2005-2016)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (επεξεργασία των συγγραφέων)

Σημείωση: Οι γραμμές απεικονίζουν το ποσοστό ανεργίας (αριστερός άξονας), ενώ τα ραβδογράμματα το κατά κεφαλήν ΑΕΠ (δεξιός άξονας).

Στο Διάγραμμα 1.3 παρουσιάζεται η εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ (2005-2016) και του ποσοστού ανεργίας (2005-2016). Από τη μελέτη των σχετικών στοιχείων όσον αφορά την εξέλιξη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην ΠΝΑ προκύπτει, όπως έχει ήδη επισημανθεί, ότι είναι σταθερά μεγαλύτερο από τον εθνικό μέσο όρο και από τον μέσο όρο όλων των ελληνικών περιφερειών εκτός από την Αττική (βλ. επίσης Πίνακα 1.4).

Εστιάζοντας στην ΠΝΑ, μπορούν για την υπό μελέτη περίοδο να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ το 2016 είναι μειωμένο κατά 3.100 ευρώ σε

σχέση με το 2005. Η χρονιά κατά την οποία καταγράφεται το υψηλότερο κατά κεφαλήν ΑΕΠ είναι το 2008 (24.700 ευρώ) και το χαμηλότερο το 2016 (17.500 ευρώ). Η ανεργία το 2016 βρίσκεται σε σχεδόν διπλάσιο επίπεδο από αυτό στο οποίο βρισκόταν το 2005. Το μεγαλύτερο ποσοστό ανεργίας παρατηρείται το 2013 (21,3%), ενώ το μικρότερο το 2008 (8,3%). Η ταυτόχρονη εξέλιξη των δύο μεγεθών παρουσιάζει ενδιαφέρον, με έμφαση στο 2008, όταν καταγράφεται το υψηλότερο κατά κεφαλήν ΑΕΠ με το χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας (Βλ. Πίνακες 1.3 και 1.4).

Οι Πίνακες 1.8 και 1.9 παρουσιάζουν τη συνολική και τη μερική απασχόληση αντίστοιχα, σταθμισμένες με βάση το έτος 2000 (2000=100), ανά περιφέρεια αλλά και για το σύνολο της χώρας από το 2000 μέχρι το 2016. Όπως μπορεί κανείς να παρατηρήσει, διαφαίνεται μια τάση αύξησης της μερικής απασχόλησης, που για την υπό εξέταση ευρεία περίοδο καταλήγει σχεδόν σε διπλασιασμό για το σύνολο της χώρας.

Στο Διάγραμμα 1.4 αποτυπώνεται η διαχρονική εξέλιξη της περιφερειακής συνολικής απασχόλησης σε μια ακόμη πιο διευρυμένη σειρά διαδοχικών ετών, την περίοδο 2000-2016, με έτος βάσης το 2000 (2000=100) και για το σύνολο των δεκατριών (13) ελληνικών περιφερειών. Η διεύρυνση αυτή της περιόδου μελέτης προσφέρει τη δυνατότητα μιας συνολικής αποτίμησης των σχετικών μεταβολών, η οποία επεκτείνεται αρκετά χρόνια πριν από την έλευση της κρίσης, και επομένως αναδεικνύει βαθύτερες δυναμικές στην αγορά εργασίας πέραν της συγκυρίας. Παράλληλα, τα εν λόγω δεδομένα φέρνουν στο προσκήνιο ενδιαφέρουσες διαπεριφερειακές δυναμικές, που δεν ήταν εμφανείς, καθώς υπερβαίνουν τους κεντρικούς στόχους της μελέτης.

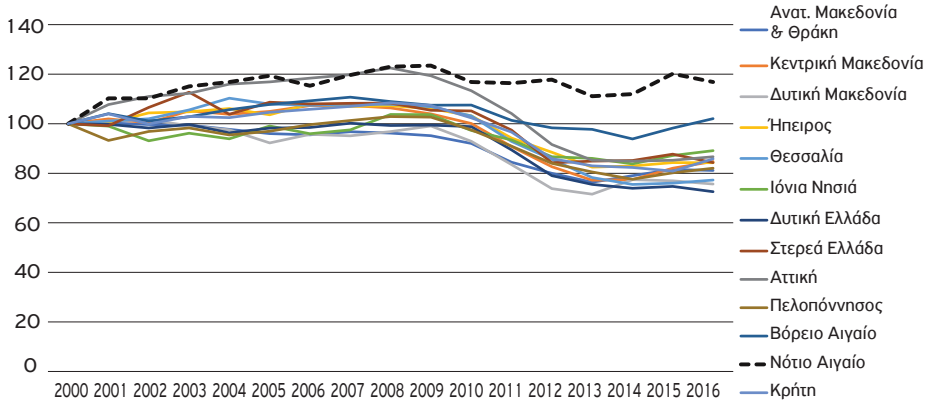
Προκύπτει ότι το Νότιο Αιγαίο είναι η περιφέρεια που ολόκληρη την υπό μελέτη περίοδο, εκτός από τα έτη 2002, 2006 και 2007, παρουσιάζει την υψηλότερη συνολική απασχόληση. Εντέλει, το 2016 (116,8) βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο σε σχέση με το έτος βάσης (2000=100). Ως το 2008 η ΠΝΑ και η Περιφέρεια Αττικής συμβαδίζουν, με τα επίπεδα συνολικής απασχόλησης και τη συμπεριφορά των αγορών εργασίας να παρουσιάζουν όμοια μοτίβα. Από το σημείο αυτό και μετά η εικόνα αλλάζει: η ΠΝΑ εξακολουθεί να παρουσιάζει υψηλή συνολική απασχόληση, όμως η αντίστοιχη συνολική απασχόληση στην Αττική μειώνεται σημαντικά, με αποτέλεσμα το 2016 οι δύο περιφέρειες να διαφέρουν κατά 30,15 μονάδες. Γενικότερα, παρατηρούμε ότι η ΠΝΑ, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στις υπόλοιπες περιφέρειες, εμφανίζει σταθερά υψηλή συνολική απασχόληση ή, με άλλα λόγια, όχι μόνο διατηρεί αλλά και αυξάνει το συνολικό μέγεθος της αγοράς εργασίας της ακόμη και κατά την περίοδο εκδήλωσης της οικονομικής κρίσης.

Αντίστοιχα, στο Διάγραμμα 1.5 αποτυπώνεται η διαχρονική εξέλιξη της περιφερειακής μερικής απασχόλησης την περίοδο 2000-2016, με έτος βάσης το 2000 (2000=100). Με βάση το διάγραμμα, ένα πρώτο γενικό συμπέρασμα που προκύπτει αφορά την ισχυρή αύξηση της μερικής απασχόλησης, και κατ' επέκταση και άλλων ευέλικτων μορφών απασχόλησης. Το 2016 σε σχέση με το έτος βάσης παρατηρείται μέχρι και τριπλασιασμός της μερικής απασχόλησης. Η ΠΝΑ μέχρι το 2005 αποτελεί μια περιφέρεια στην οποία δεν υπάρχει ιδιαίτερη επέκταση της μερικής απασχόλησης. Από το 2006 μέχρι και το 2016 (131,6) παρατηρείται σταθερή επέκταση επισφαλών και ευέλικτων εργασιακών σχέσεων. Επισημαίνεται πως η στροφή στην ευέλικτη απασχόληση

είναι ευρεία και πολύ μεγαλύτερη σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια και συνοδεύεται από μείωση των σχετικών μεριδίων πλήρους απασχόλησης. Σε χωρικό επίπεδο επίσης, τόσο στην ΠΝΑ όσο και στη μητροπολιτική Περιφέρεια Αττικής, καθώς και στο σύνολο της χώρας, επιβεβαιώνεται η φθίνουσα τάση της πλήρους απασχόλησης έναντι της επέκτασης συναφών ευέλικτων μορφών απασχόλησης.

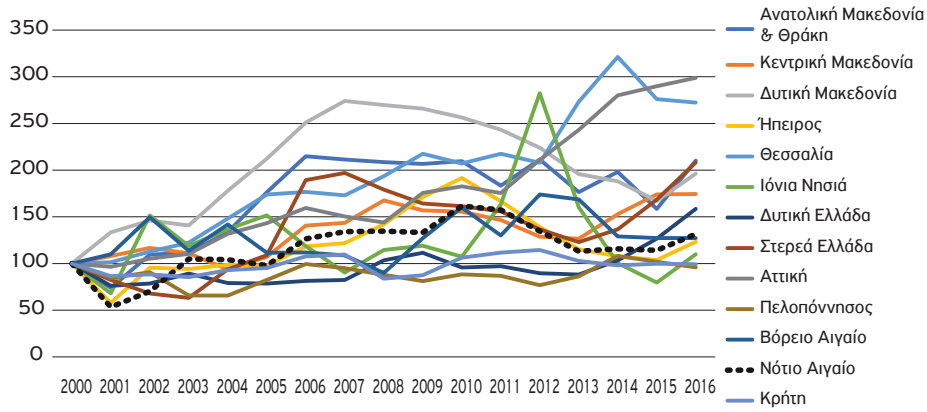
Στο πλαίσιο αυτό ζητούμενο είναι το κατά πόσο η εξάπλωση της ευέλικτης μισθωτής απασχόλησης αποτελεί παράγοντα προσαρμογής και ανθεκτικότητας –ή και ανάκαμψης– της αγοράς εργασίας (Gialis and Tsampra, 2015). Αυτός ο προβληματισμός μάς εισάγει στο επόμενο κεφάλαιο, το οποίο αφορά τα αίτια και τις δυναμικές της περιφερειακής ανθεκτικότητας.

Διάγραμμα 1.4: Εξέλιξη της περιφερειακής συνολικής απασχόλησης (2000-2016, 2000=100)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Διάγραμμα 1.5: Εξέλιξη της περιφερειακής μερικής απασχόλησης (2000-2016, 2000=100)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Πίνακας 1.6: Εξέλιξη της εθνικής και της περιφερειακής συνολικής απασχόλησης (2000-2016, 2000=100)

Συνολική απασχόληση	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	100	100,3	99,7	99,5	97,7	96,0	95,5	96,8	96,2	95,2	92,0	84,4	80,0	76,4	79,0	81,5	81,1
Κεντρική Μακεδονία	100	102,0	100,4	105,2	103,8	104,9	107,3	107,3	106,4	104,0	100,1	90,8	82,7	77,2	77,4	82,0	84,7
Δυτική Μακεδονία	100	101,1	101,6	99,2	97,5	92,3	95,7	95,1	96,8	99,1	92,9	83,5	73,8	71,6	77,4	77,0	75,7
Ήπειρος	100	100,3	104,4	104,8	106,1	103,6	108,0	107,0	107,3	106,1	103,2	94,2	88,5	82,5	83,0	84,3	84,3
Θεσσαλία	100	101,1	102,0	105,6	110,3	107,9	107,4	107,9	107,8	106,9	103,1	92,8	85,6	78,3	75,5	76,0	77,2
Ιόνια Νησιά	100	99,0	93,1	96,2	93,9	99,1	96,0	97,6	103,7	103,7	97,3	93,5	86,7	86,0	83,8	87,2	89,1
Δυτική Ελλάδα	100	99,7	98,3	99,7	96,3	98,2	98,5	100,2	99,3	99,4	98,8	89,4	79,0	75,5	73,9	74,7	72,6
Στερεά Ελλάδα	100	99,2	106,6	112,7	103,8	108,7	108,0	108,2	108,4	105,4	105,2	97,4	84,2	84,9	85,1	87,7	84,3
Αττική	100	107,7	111,0	112,3	116,0	116,9	118,4	119,8	122,5	119,4	113,3	104,1	91,6	85,2	84,9	85,2	86,7
Πελοπόννησος	100	93,2	96,8	98,3	95,5	97,0	99,6	101,3	102,9	102,7	97,6	90,9	84,0	80,5	77,6	80,2	82,1
Βόρειο Αιγαίο	100	104,1	101,1	102,8	105,7	107,8	109,2	110,7	108,9	107,5	107,5	101,4	98,4	97,7	93,9	98,2	102,0
Νότιο Αιγαίο	100	110,3	110,3	115,1	116,9	119,4	115,3	119,6	123,0	123,5	116,8	116,4	117,8	111,1	112,0	120,2	116,8
Κρήτη	100	104,0	99,9	103,0	102,4	104,6	105,8	107,0	108,4	107,4	102,4	96,6	85,9	83,0	82,3	80,9	85,8
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	100	103,3	104,4	106,8	107,3	108,1	109,3	110,3	111,4	109,6	105,1	96,7	87,2	82,3	82,0	83,7	84,8

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Πίνακας 1.7: Εξέλιξη της εθνικής και της περιφερειακής μερικής απασχόλησης (2000-2016, 2000=100)

Μερική απασχόληση	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	100	73,9	109,6	111,3	133,6	176,3	214,9	211,4	208,5	206,6	209,7	183,3	211,3	176,6	198,1	158,4	210,2
Κεντρική Μακεδονία	100	108,1	116,7	111,0	93,6	107,2	140,5	143,6	167,6	157,0	155,4	146,6	128,6	126,6	152,9	174,1	174,4
Δυτική Μακεδονία	100	133,4	146,1	140,8	177,9	212,2	251,0	274,1	269,7	265,9	256,4	243,3	224,1	195,7	188,1	167,0	196,3
Ήπειρος	100	57,9	95,5	94,1	98,8	97,8	118,4	121,8	142,0	171,0	191,6	166,8	139,0	115,2	107,6	103,8	123,2
Θεσσαλία	100	101,4	112,7	122,4	148,2	173,8	176,6	173,0	193,5	217,5	207,3	217,6	207,8	273,3	321,2	276,0	272,3
Ιόνια Νησιά	100	68,0	151,4	118,6	136,7	151,6	118,7	90,4	114,5	119,1	107,2	163,2	282,5	160,3	100,5	79,6	109,9
Δυτική Ελλάδα	100	76,2	78,6	89,3	79,0	78,6	81,4	82,4	103,4	111,4	95,7	97,0	89,6	88,1	103,2	126,6	158,6
Στερεά Ελλάδα	100	82,5	68,0	63,2	93,8	108,8	189,2	197,1	179,1	164,3	161,4	155,8	136,6	122,9	136,6	168,4	208,2
Αττική	100	96,4	105,1	110,2	131,9	143,2	159,5	150,3	144,0	175,7	182,6	175,4	211,0	243,2	280,1	290,0	298,9
Πελοπόννησος	100	84,5	90,6	65,8	65,7	82,4	99,5	95,1	87,8	81,2	88,3	86,8	76,8	86,3	108,1	101,8	95,9
Βόρειο Αιγαίο	100	110,0	149,5	113,7	141,9	111,4	111,8	108,6	90,0	127,1	160,1	130,2	174,0	168,6	129,1	127,2	127,2
Νότιο Αιγαίο	100	53,4	70,2	104,8	104,2	97,9	126,3	134,1	134,7	133,2	161,6	157,4	134,7	113,0	115,7	114,1	131,6
Κρήτη	100	86,4	88,3	85,3	92,9	95,2	107,6	109,5	83,7	87,6	106,3	111,7	114,5	102,7	98,0	99,8	99,3
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	100	91,0	101,6	100,2	108,9	120,5	141,4	139,6	141,2	150,6	154,7	150,5	156,5	161,7	181,3	185,4	196,1

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Πίνακας 1.8: Απασχολούμενοι ανά κλάδο στην ΠΝΑ (2008, 2013 και 2017, φθίνουσα κατάταξη με βάση το 2017)

Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας	2008	2013	2017	2008-2013	2013-2017	2008-2017
Θ. Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης	27,4	23,5	32,3	-14,00%	37,30%	18,10%
Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων	26,2	22	24,6	-16,30%	12,10%	-6,20%
Ξ. Δημόσια διοίκηση και άμυνα. Υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	11,7	12,4	12,3	5,40%	-0,40%	5,00%
Ο. Εκπαίδευση	7,7	8,1	8,6	5,10%	7,00%	12,50%
ΣΤ. Κατασκευές	14,4	7,8	7,7	-46,20%	-0,60%	-46,50%
Η. Μεταφορά και αποθήκευση	8,7	5,2	7,4	-39,50%	40,20%	-15,10%
Α. Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	8,6	10,9	6,1	26,50%	-44,30%	-29,50%
Γ. Μεταποίηση	8	9,6	5,7	19,30%	-40,30%	-28,80%
Μ. Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες	4,3	3,8	4,7	-11,00%	24,00%	10,30%
Π. Δραστηριότητες ανθρώπινης υγείας και κοινωνικής μέριμνας	5,1	5,6	4,5	10,50%	-19,20%	-10,70%
Ν. Διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	2,6	3	3,7	14,90%	22,00%	40,20%
Σ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	2,1	1,3	3,5	-40,70%	175,80%	63,70%
Κ+Λ. Χρηματοπιστωτικές, ασφαλιστικές δραστηριότητες & Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	1,9	2,2	1,3	13,90%	-39,70%	-31,30%
Ρ. Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία	1,9	1,6	1,3	-16,80%	-18,70%	-32,30%
Ε. Παροχή νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση απόβλητων	1,4	2,1	1,2	54,40%	-42,10%	-10,60%
Β. Ορυχεία και λατομεία	1,2	0,6	1,2	-50,80%	105,30%	1,10%
Δ. Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	1,3	1,8	0,8	39,10%	-54,70%	-37,00%
Τ. Δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών	1	0,4	0,4	-63,50%	24,90%	-54,50%
Ι. Ενημέρωση και επικοινωνία	1	1,1	0,3	10,30%	-73,30%	-70,50%
Υ. Δραστηριότητες ετερόδικων οργανισμών και φορέων	0	0	0	0,00%	0,00%	0,00%
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΩΝ	**136,5**	**122,8**	**127,7**	**-10,00%**	**4,00%**	**-6,40%**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

1.3 Ανάλυση κλαδικής εξειδίκευσης

Ο κλάδος που συγκεντρώνει τον σχετικά μεγαλύτερο αριθμό εργαζομένων στην ΠΝΑ είναι, όπως αναμενόταν, οι «Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης». Περισσότεροι από 30.000 εργαζόμενοι ή περίπου το 1/4 του συνόλου των απασχολουμένων στη νησιωτική περιφέρεια απασχολείται στα πάσης φύσεως και μεγέθους ξενοδοχεία, ενοικιαζόμενα διαμερίσματα, εστιατόρια και ταχυφαγεία. Ακολουθούν οι κλάδοι «Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων» με περίπου 25.000 απασχολουμένους και η «Δημόσια διοίκηση και άμυνα. Υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση» με 12.500 απασχολουμένους. Στο σύνολό τους οι εν λόγω κλάδοι αποτελούν το ευρύτερο παραγωγικό πεδίο εμπλοκής για περισσότερους από τους μισούς απασχολουμένους στην περιοχή μελέτης.

Αναφορικά με τις επιδόσεις τους, οι εν λόγω «πρωτοπόροι» κλάδοι δεν φαίνεται να παρουσιάζουν την ίδια δυναμική ή έστω ανθεκτικότητα την περίοδο της πρόσφατης κρίσης. Ο πρώτος εξ' αυτών δέχτηκε ισχυρές πιέσεις κατά την περίοδο της έντονης εκδήλωσης της κρίσης (-14% μεταξύ 2008-2013), χωρίς όμως η επίδοσή του αυτή να είναι εξαιρετικά αρνητική συγκρινόμενη με άλλους κλάδους, όπως οι κατασκευές ή το εμπόριο. Στη συνέχεια, κατά την περίοδο της σταθεροποίησης και της ασθενικής ανάκαμψης (2013-2017), οι απασχολούμενοι σε υπηρεσίες παροχής καταλύματος και εστίασης παρουσιάζουν μια εξαιρετικά δυναμική επαναφορά της τάξης του 37%. Η τελευταία αυτή επίδοση είναι μια από τις καλύτερες επιδόσεις παραγωγικού τομέα στην ΠΝΑ, ειδικά αν ληφθεί υπόψη τόσο το μέγεθος και το ειδικό βάρος του κλάδου όσο και το ότι η συνολική μεταβολή της απασχόλησης στην Περιφέρεια εξακολουθεί να κινείται σε πολύ χαμηλότερο έδαφος (+4%) την εν λόγω περίοδο.

Αντίθετα, οι δύο επόμενοι κλάδοι, που αποτελούν «μεγάλους εργοδότες» στην Περιφέρεια, κινούνται λιγότερο δυναμικά την περίοδο της ασθενικής ανάκαμψης, με το «Χονδρικό και λιανικό εμπόριο» να αυξάνει τα μεγέθη της απασχόλησής του κατά 12% και τη «Δημόσια διοίκηση και άμυνα» να κινείται σε οριακά αρνητικά μεγέθη (-0,4%).

Μια άλλη ενδιαφέρουσα διάσταση που προκύπτει από τα εν λόγω στοιχεία είναι πως η ΠΝΑ είναι μια εξαιρετικά έντονα τριτογενοποιημένη περιφέρεια, σε μεγαλύτερο συγκριτικά βαθμό από ό,τι άλλες ελληνικές περιοχές. Η μονοπώληση μάλιστα αυτή της τοπικής παραγωγικής βάσης από δραστηριότητες εμπορίου και υπηρεσιών φαίνεται πως έχει διευρυνθεί σημαντικά την πρόσφατη δεκαετία (2008-2017) ως αποτέλεσμα της κρίσης στην εθνική και την περιφερειακή οικονομία. Ενδεικτικά αναφέρεται πως κλασικοί δευτερογενείς κλάδοι, όπως η μεταποίηση και οι κατασκευές, αλλά και ο πρωτογενής τομέας παρουσιάζουν χειρότερες επιδόσεις απ' ό,τι οι μεγάλοι τριτογενείς κλάδοι και το σύνολο της περιφερειακής οικονομίας. Αυτό, παρά την ελπιδοφόρα δυναμική της βιομηχανίας μεσούσης της ύφεσης αλλά και την εξαιρετική ανθεκτικότητα των κατασκευών ως προς τις πανελλαδικές επιδόσεις του κλάδου (που προφανέστατα αποδίδεται στις κατασκευές ή στις επισκευές μεσαίων και μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων τουλάχιστον από το 2010 και μετά).

Ένα ακόμη σημαντικό εύρημα είναι πως η εντεινόμενη τριτογενοποίηση της περιφερειακής οικονομίας συμβαδίζει με την απώλεια της δυναμικής του δημόσιου τομέα ως πολύ μεγάλου εργοδότη που δυνητικά προσφέρει πολλές θέσεις εργασίας. Ο αριθμός των εργαζομένων στον δημόσιο και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα είναι σε απόλυτα μεγέθη περίπου ίσος μεταξύ 2017 και 2008 (27.500 άτομα). Ο μόνος λόγος για τον οποίο το σχετικό μερίδιο των δημόσιων υπαλλήλων στο σύνολο της απασχόλησης φαίνεται να αυξάνει έχει να κάνει με την αναλογικά μεγαλύτερη μείωση του αριθμού των απασχολουμένων στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, καθώς μεταξύ 2008 και 2017 χάθηκαν περίπου 8.500 θέσεις απασχόλησης στον εν λόγω τομέα και η συνολική του απασχόληση διαμορφώνεται πλέον οριακά πάνω από την τιμή των 100.000.

Εστιάζοντας στην ανεργία και στους ανέργους, συγκριτικά με τα υπόλοιπα κεντρικά μεγέθη της περιφερειακής αγοράς εργασίας (πληθυσμός, εργατικό δυναμικό και απασχολούμενοι) προκύπτει πως η σπανιότητα εργασίας αποτελεί ένα σημαντικότατο πρόβλημα

που αναζητά λύσεις και απαντήσεις και στην περιοχή μελέτης. Παρά τη θετική δυναμική, ως προς άλλες χωρικές ενότητες ή το σύνολο της χώρας, στα ζητήματα του πληθυσμού και της ανθεκτικότητας στην απασχόληση (βλ. Κεφάλαιο 2 και σχετικές ενότητες στην ανά χείρας μελέτη), η ΠΝΑ πλήττεται και αυτή σημαντικά από την τεράστια έλλειψη θέσεων εργασίας. Οι άνεργοι και των δύο φύλων παραμένουν διπλάσιοι από ό,τι ήταν το 2008, τόσο σε απόλυτα όσο και σε ποσοστιαία μεγέθη (περίπου 24.500 άτομα ή 16% το 2017) συγκροτώντας ένα πλεονάζον εφεδρικό δυναμικό που, στην πλειονότητά του, αναζητά μια αξιοπρεπή θέση εργασίας συνήθως δίχως αποτέλεσμα. Τα μεγέθη αυτά παραμένουν εξαιρετικά μεγάλα, παρά τη θετική δυναμική που διαμορφώθηκε την περίοδο σταθεροποίησης και ασθενικής ανάκαμψης (2013-2017), οπότε και οι άνεργοι μειώθηκαν κατά 25% περίπου. Προεκτείνοντας τη δυναμική αυτή προς το μέλλον, διαπιστώνεται πως, αν την επόμενη πενταετία, και συγκεκριμένα μεταξύ του 2018 και του 2022, διατηρηθεί ο ίδιος ρυθμός ανάκαμψης στην ΠΝΑ, τότε περί το 2023 το ποσοστό ανεργίας στην περιοχή θα είναι κατά προσέγγιση όσο και κατά την έναρξη της κρίσης (8,3% το 2008).

Πίνακας 1.9: Πληθυσμός, εργατικό δυναμικό, απασχολούμενοι και άνεργοι (ΠΝΑ, 2008, 2013 και 2017)

Κατάσταση απασχόλησης	Σύνολο πληθυσμού ηλικίας 15+	Εργατικό Δυναμικό			Απασχολούμενοι					Άνεργοι		
	(1981-1997: 15+)	άτομα	δείκτης οικονομικά ενεργών	% ηλικίες 20-64	άτομα	δείκτης απασχόλησης	% ηλικίες 20-64	Εργαζόμενοι, όχι υποαπασχολούμενοι	Υποαπασχολούμενοι μερικής απασχόλησης	άτομα	δείκτης ανεργίας	% ηλικίες 20-64
2017	274,4	152,1	55,40%	74,40%	127,7	46,50%	62,70%	124,2	3,6	24,4	16,00%	15,70%
2013	279,7	156	55,80%	74,00%	122,8	43,90%	58,30%	119,6	3,2	33,2	21,30%	21,20%
2008	265,8	148,9	56,00%	72,30%	136,5	51,40%	66,20%	134,2	2,3	12,4	8,30%	8,50%
2008-2013	**5,20%**	**4,80%**	**-0,40%**	**2,30%**	**-10,00%**	**-14,50%**	**-11,90%**	**-10,90%**	**39,90%**	**167,70%**	**155,50%**	**150,00%**
2013-2017	**-1,90%**	**-2,50%**	**-0,60%**	**0,50%**	**4,00%**	**6,00%**	**7,60%**	**3,80%**	**12,10%**	**-26,70%**	**-24,80%**	**-26,10%**
2008-2017	**3,20%**	**2,10%**	**-1,10%**	**2,90%**	**-6,40%**	**-9,40%**	**-5,20%**	**-7,50%**	**56,80%**	**96,20%**	**92,10%**	**84,70%**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Κεφάλαιο 2

Τα αίτια και οι δυναμικές της περιφερειακής ανθεκτικότητας (resilience analysis)

2.1 Ανάλυση ανθεκτικότητας: Θεωρία και ορισμοί

Η ανάλυση της περιφερειακής ανθεκτικότητας αφορά τη λεπτομερή καταγραφή των παραγόντων που προσδιορίζουν τις τροχιές ανάπτυξης τις οποίες διαγράφουν στον χρόνο και στον χώρο οι περιφέρειες. Η ανάλυση αυτή θα μας δείξει γιατί υπάρχουν μερικές περιφέρειες, όπως η ΠΝΑ, που είναι πιο ανθεκτικές από άλλες και τους παράγοντες που διαμορφώνουν την περιφερειακή ανθεκτικότητα στο πέρασμα του χρόνου. Η συζήτηση και η μεθοδολογία για τον προσδιορισμό της έννοιας της «περιφερειακής ανθεκτικότητας» έχει πρόσφατα αναπτυχθεί σε σημαντικό αριθμό μελετών για τη γεωγραφική ετερογένεια της κρίσης και των συνεπειών της (Fingleton et al., 2012, 2015).

Έναν απλό και περιεκτικό ορισμό έχει χρησιμοποιήσει ο Martin (2012), συναρτώντας την «ανθεκτικότητα» μιας οικονομίας με την ικανότητά της για «αντίσταση» στην ύφεση και για «ανάκαμψη». Η ικανότητα αυτή συνδέεται με τρεις τύπους παραγόντων σύμφωνα με τον Martin (2012): αυτούς που καθορίζει η θέση των περιφερειακών/τοπικών οικονομιών στο ευρύτερο εθνικό ή και διεθνές πλαίσιο (θέση στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας, μακροοικονομικές συνθήκες και θεσμικοί παράγοντες) (Martin and Sunley, 2014), αυτούς που σχετίζονται με την παραγωγική κλαδική διάρθρωση των περιφερειακών/τοπικών οικονομιών (κλαδική σύνθεση και εξειδίκευση, καινοτομία και ανταγωνιστικότητας) (Crescenzi and Rodríguez-Pose, 2011) και χωρικούς παράγοντες, που αναφέρονται στα χαρακτηριστικά και στις σχέσεις των τοπικών συντελεστών στο πλαίσιο της συγκεκριμένης περιφερειακής οικονομίας (παραγωγική διαφοροποίηση, κλαδικές διασυνδέσεις, επιχειρηματικότητα, ανθρώπινο κεφάλαιο, δεξιότητες και καινοτομικότητα) (Crescenzi et al., 2016).

Υπάρχουν δύο διαφορετικές προσεγγίσεις της έννοιας της ανθεκτικότητας: α) η «εξισορροπητική ανθεκτικότητα», που ουσιαστικά συνδέεται με την ικανότητα του συστήματος να επιστρέφει στην προ κρίσης κατάσταση (Pike et al., 2010), και β) η «εξελικτική ανθεκτικότητα», η οποία συνδέει την έννοια της αντοχής με αυτήν της εξέλιξης επικεντρώνοντας στις διαδικασίες περιφερειακής μεταβολής που είναι υπαρκτές (Janssen and Ostrom, 2006). Σε αυτό το πλαίσιο, σημαντικές έρευνες έχουν εστιάσει στους μακροοικονομικούς παράγοντες προκειμένου να ερμηνεύσουν πώς οι προ κρίσης συνθήκες καθορίζουν την ανθεκτικότητα ή την υστέρηση μιας οικονομίας στο σοκ (Crescenzi et al., 2016).

Ο Lagravinese (2015) προσδιορίζει έναν δείκτη της περιφερειακής ανθεκτικότητας, την οποία συνδέει τόσο με την κλαδική σύνθεση και την παραγωγική εξειδίκευσή της όσο και με παράγοντες όπως: η ανταγωνιστικότητα, οι επιχειρηματικές διαρθρωτικές αδυναμίες, η θεσμική υστέρηση, οι ανεπαρκείς υποδομές, οι έντονες ανισότητες και η διαφυγή ανθρώπινου κεφαλαίου. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξαν και οι Gialis and Tsampra (2015) εστιάζοντας στην κλαδική σύνθεση και εξειδίκευση των περιφερειακών παραγωγικών συστημάτων.

Ειδικότερα όσον αφορά την περιφερειακή νησιωτική ανθεκτικότητα προτείνονται (Baldacchino, 2006) μια σειρά στρατηγικές επιλογές και μέτρα πολιτικής που λειτουργούν ενισχυτικά γι' αυτήν. Συγκεκριμένα, τα νησιωτικά κράτη ή περιφέρειες, πρέπει να μπορούν να εκμεταλλεύονται ορισμένες οικονομικές θέσεις που βασίζονται σε ένα στρατηγικό σύνολο εργαλείων και συμπεριλαμβάνουν παραμέτρους όπως οι ροές μετανάστευσης και η στρατηγική θέση τους στον χάρτη, ο έλεγχος των φυσικών πόρων, όπως το πετρέλαιο, ή ο έλεγχος των αλιευτικών δικαιωμάτων. Μέσα από τέτοιες επιλογές μπορούν να αποκομίζουν έναν υψηλό βαθμό παραγωγικής αυτονομίας, παραμένοντας παράλληλα μέρος ενός μεγαλύτερου εθνικού δικτύου με ειδικό ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς και πολύ αναπτυγμένο δίκτυο μεταφορών.

Οι Baldacchino and Bertram (2009) ισχυρίζονται ότι η ικανότητα γρήγορης προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες στην παγκοσμιοποιημένη αγορά καθιστά μια νησιωτική περιφέρεια ανθεκτική. Στη διεθνή βιβλιογραφία έχει καταγραφεί ότι εκτεταμένες καμπάνιες μάρκετινγκ που αναδεικνύουν τα τοπικά χαρακτηριστικά, τόσο από τις κυβερνήσεις όσο και από τον ιδιωτικό τομέα των νησιωτικών περιφερειών, συμβάλλουν στη διατήρηση υψηλής ανθεκτικότητας. Ο τουρισμός αποτελεί παράγοντα κλειδί που επιδρά σημαντικά δημιουργώντας πολύ υψηλή προστιθέμενη αξία ανά μονάδα συντελεστή παραγωγής.

Μια βασική πλευρά αυτής της συζήτησης αποτελεί ο περιορισμένος χώρος των νησιών, που αποτελεί κατά κάποιον τρόπο και το φυσικό όριο αυτού του υποδείγματος ανάπτυξης. Σύμφωνα με τους Pendall et al. (2010), η περιφερειακή ανθεκτικότητα μπορεί να επηρεαστεί από διάφορες προκλήσεις οι οποίες μπορεί να προκαλέσουν ένα είδος «περιφερειακής αναπήδησης» και γι' αυτόν τον λόγο θεωρούν ότι οι αντίστοιχες μελέτες αποκτούν νόημα μόνο σε μακροπρόθεσμη κλίμακα. Οι Γκιάλης και Herod (2015: 200-201) αναφέρονται σε περιοχές «ευέλικτης εξειδίκευσης», την οποία συσχετίζουν με πλευρές της περιφερειακής ανθεκτικότητας, και εντοπίζουν τον κρίσιμο ρόλο των παραγωγικών μονάδων που είτε είναι χωρικά συγκεντρωμένες και εξειδικευμένες σε έναν κλάδο είτε συνεργάζονται στενά στο πλαίσιο δικτύων προμήθειας, εκπαίδευσης, αλληλοενημέρωσης. Παράλληλα, οι Gialis and Tsampra (2015) συναρτούν τη χωρική διαφοροποίηση των μεταβολών της απασχόλησης, της ανεργίας και της άτυπης απασχόλησης με την περιφερειακή παραγωγική διάρθρωση και κλαδική εξειδίκευση.

Συνολικά μια περιφέρεια, για να χαρακτηριστεί ανθεκτική, πρέπει να διαθέτει ποικιλομορφία στον αριθμό των επιχειρήσεων, των ιδρυμάτων και των πηγών ενέργειας και τροφίμων, δηλαδή να διαθέτει μια σχετική παραγωγική αυτάρκεια. Δεύτερον, να διαθέτει ικανότητα προσαρμογής σε περιβαλλοντικές συνθήκες. Τρίτον, να αναδιοργανώνεται ταχύτατα σε περίπτωση οικονομικού σοκ, για παράδειγμα, όταν υπάρχει ανάγκη κάλυψης βασικών αναγκών. Τέταρτον, η παραγωγή να επικεντρώνεται σε τοπικές δραστηριότητες μικρής κλίμακας, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες του τοπικού περιβάλλοντος.

Στο εσωτερικό μιας περιφέρειας η ανθεκτικότητα προκύπτει από το διαχρονικά διαμορφωμένο και χωρικά προσδιορισμένο περιφερειακό πλαίσιο ανάπτυξης (Martin and Sunley, 2006· Martin et al., 2015), που συνίσταται σε ιδιαίτερα θεσμικά στοιχεία (δομές διακυβέρνησης, πρακτικές και φορείς ανάπτυξης) και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά (παραγωγική διάρθρωση και κλαδική εξειδίκευση, ανθρώπινο κεφάλαιο και επιχειρηματικότητα). Στη συνέχεια, η μελέτη εστιάζει στη συσχέτιση της περιφερειακής ανθεκτικότητας με την εξέλιξη της απασχόλησης και της ανεργίας και θα αναδείξει τη σημασία της για μια ισόρροπη ανάπτυξη με επίκεντρο τον κόσμο της εργασίας.

2.2 «Ανθεκτικότητα», περιφερειακές αγορές εργασίας και η ΠΝΑ

Εκτενής διεθνής βιβλιογραφία για τις επιπτώσεις της κρίσης και της ύφεσης εστιάζει στην ανθεκτικότητα των περιφερειακών αγορών εργασίας και στις προϋποθέσεις ανάκαμψης της απασχόλησης (Fingleton et al., 2015). Στο νέο τοπίο που διαμορφώθηκε σημαντικός αριθμός μελετών έχει αναδείξει το ζητούμενο της χωρικής/περιφερειακής «ανθεκτικότητας» (resilience) μέσα από τη διερεύνηση συνιστωσών της (Fingleton et al., 2012· Martin, 2012· Martin and Sunley, 2014· Lagravinese, 2015· Doran and Fingleton, 2015· Martin et al., 2016).

Ειδικότερα, για τη νησιωτική ΠΝΑ η μελέτη επικεντρώνεται στις αγορές εργασίας και στη διερεύνηση και στον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών τους. Μεθοδολογικά η μελέτη διερευνά τρεις διακριτές περιόδους (βλ. Κεφάλαιο 1): α) την περίοδο της προ της κρίσης μεγέθυνσης (2005-2008), β) την περίοδο της οξείας κρίσης (2009-2012) και γ) την περίοδο της σταθεροποίησης και της αναιμικής ανάκαμψης (2013-2016). Για κάθε περίοδο έχει διαμορφωθεί αντίστοιχα ένας δείκτης που τοποθετεί και ταξινομεί τις περιφέρειες με τρόπο ο οποίος επιτρέπει να εξαχθούν συμπεράσματα για την επίδοση των περιφερειών σε σχέση τόσο με τη γενική εθνική τάση όσο και με τα ειδικά περιφερειακά χαρακτηριστικά. Επίσης, η μελέτη διακρίνει δύο επιμέρους κατηγορίες στην αγορά εργασίας: α) την εξέλιξη της συνολικής απασχόλησης και β) την εξέλιξη της μερικής απασχόλησης.

Στο πλαίσιο αυτό υπολογίζονται και αναλύονται τρεις (3) δείκτες, ένας για κάθε υποπερίοδο μελέτης:

Ο *δείκτης μεγέθυνσης* υπολογίζεται ως:

$$R_{exp_r} = \frac{(\Delta E_r^{Expansion}) - (\Delta E_r^{Expansion})^{Expected}}{|(\Delta E_r^{Expansion})^{Expected}|} \quad (1)$$

Όπου ο R_{exp} είναι ο δείκτης που μετρά την προ κρίσης μεγέθυνση, $\Delta E_r^{Expansion}$ είναι η πραγματική μεταβολή στην απασχόληση και ο δείκτης $(\Delta E_r^{Expansion})^{Expected}$ προκύπτει από την προσδοκώμενη μεταβολή στην απασχόληση στην περιφέρεια r την περίοδο 2005-2008 σε εθνικό επίπεδο.

Ο *δείκτης ανθεκτικότητας* υπολογίζεται ως:

$$R_{res_r} = \frac{(\Delta E_r^{Contraction}) - (\Delta E_r^{Contraction})^{Expected}}{|(\Delta E_r^{Contraction})^{Expected}|} \quad (2)$$

όπου $\Delta E_r^{Contraction}$ και $(\Delta E_r^{Contraction})^{Expected}$ αναφέρονται στην πραγματική και στην προσδοκώμενη μεταβολή στην απασχόληση κατά τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου (2009-2012).

Τέλος, ο *δείκτης ανάκαμψης* αποτελείται από τα ίδια μέρη, καλύπτει την περίοδο ελαφράς ανάκαμψης που ακολουθεί την περίοδο της κρίσης (2013-2016) και υπολογίζεται ως:

$$R_{rec_r} = \frac{(\Delta E_r^{Recovery}) - (\Delta E_r^{Recovery})^{Expected}}{|(\Delta E_r^{Recovery})^{Expected}|} \quad (3)$$

Εάν μια περιφέρεια έχει θετική τιμή σε οποιονδήποτε από τους παραπάνω δείκτες, αυτή η περιοχή, αντίστοιχα, έχει επεκταθεί περισσότερο στην προ της κρίσης περίοδο ή ήταν πιο ανθεκτική εν μέσω της ύφεσης ή, τελικά, ανακάμπτει γρηγορότερα από την εθνική οικονομία. Το ακριβώς αντίθετο ισχύει όταν οι τιμές σε οποιονδήποτε από τους παραπάνω δείκτες είναι αρνητικές, ενώ οι μηδενικές τιμές υποδεικνύουν μια απόδοση που είναι ακριβώς παρόμοια με εκείνη του έθνους.

Εξ ορισμού ο δείκτης μεγέθυνσης (R_{exp}) και ο δείκτης ανθεκτικότητας (R_{res}) έχουν ως κέντρο βάρους το μηδέν (0). Μια θετική τιμή του R_{res} δείχνει ότι μια περιοχή είναι πιο ανθεκτική στην οικονομική ύφεση και λιγότερο ανθεκτική σε μια αρνητική τιμή. Κάθε περιοχή που έχει θετική τιμή στον δείκτη R_{exp} έχει υψηλότερη αναπτυξιακή δυναμική έναντι της εθνικής οικονομίας και αντιστρόφως αν έχει αρνητική τιμή (Martin et al., 2016).

Πίνακας 2.1: Δείκτες μεγέθυνσης (expansion, 2005-2008), ανθεκτικότητας (resilience, 2009-2012) και ανάκαμψης (recoverability, 2013-2016), συνολική απασχόληση, ελληνικές περιφέρειες

Α/Α	Περιφέρειες	Μεγέθυνση		Ανθεκτικότητα		Ανάκαμψη	
		R_{exp_r}	Κατάταξη	R_{res_r}	Κατάταξη	R_{rec_r}	Κατάταξη
1	ΝΟΤΙΟ ΑΙΓΑΙΟ	0,20	5	0,77	1	0,44	4
2	ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ	-0,93	13	0,65	2	-0,82	12
3	ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ	-0,29	8	0,57	3	0,53	2
4	ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ	-0,69	11	0,22	4	0,53	3
5	ΚΡΗΤΗ	-0,33	9	0,12	5	-0,08	10
6	ΗΠΕΙΡΟΣ	0,52	3	0,11	6	0,79	1
7	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	0,63	2	0,08	7	-0,33	11
8	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	-0,83	12	0,01	8	0,10	7
9	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	-0,24	7	-0,05	9	-0,99	13
10	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	0,04	6	-0,08	10	0,43	5
11	ΑΤΤΙΚΗ	-0,35	10	-0,08	11	-0,04	8
12	ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	0,22	4	-0,11	12	0,19	6
13	ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	0,81	1	-0,30	13	-0,08	9

Πηγή: Υπολογισμοί των συγγραφέων βασισμένοι στις Έρευνες Εργατικού Δυναμικού τη σχετική περίοδο.

Σημείωση: Οι περιφέρειες είναι ταξινομημένες σύμφωνα με τη σχετική κατάταξή τους στον δείκτη ανθεκτικότητας.

Οι πίνακες τεκμηριώνουν αναλυτικά τους δρόμους και τους τρόπους μέσα από τους οποίους η ΠΝΑ διατηρεί υψηλή ανθεκτικότητα (resilience). Στην πρώτη υποκατηγορία, αυτήν της συνολικής απασχόλησης, το κέντρο βάρους στη μελέτη αποτελεί ο μεσαίος χρονικά δείκτης, αυτός της περιφερειακής ανθεκτικότητας.

Με βάση αυτόν τον δείκτη, πιο ανθεκτική περιφέρεια, από τις συνολικά δεκατρείς (13) ελληνικές περιφέρειες, κατά την περίοδο της κρίσης αναδεικνύεται η ΠΝΑ (0,77). Ένα πρώτο συμπέρασμα αφορά την εξαιρετικά υψηλή ανθεκτικότητα των νησιωτικών περιφερειών, εφόσον και οι τέσσερις νησιωτικές περιφέρειες βρίσκονται στην πρώτη πεντάδα. Οι αιτίες γι' αυτή την εξαιρετική επίδοση μπορεί να διαφέρουν, όμως αρχίζουν να παρουσιάζονται κάποια ενιαία πρώτα συμπεράσματα.

Ο δείκτης μεγέθυνσης (2005-2008) αποτελεί έναν πολύ καλό οδηγό για το πώς συμπεριφέρθηκαν οι αγορές εργασίας την περίοδο της μεγέθυνσης, πριν από την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης. Η ΠΝΑ (0,20) με βάση αυτό τον δείκτη τοποθετείται στην *5η θέση*, επίδοση αρκετά θετική, η οποία δείχνει την αναπτυξιακή δυναμική που διέθετε η ΠΝΑ αυτή την περίοδο. Από τις υπόλοιπες περιφέρειες, η Αττική βρίσκεται στη 10η θέση του δείκτη (0,35), επίδοση που δείχνει περιορισμένη δυναμική ανάπτυξης και μεγέθυνσης την περίοδο πριν από την κρίση.

Ο δείκτης ανάκαμψης καλύπτει την περίοδο ελαφράς ανάκαμψης που ακολουθεί την περίοδο της κρίσης (2013-2016) και αποτελεί έναν πολύ καλό οδηγό για το πώς συμπεριφέρθηκαν οι αγορές εργασίας μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης. Με βάση αυτό τον δείκτη, η ΠΝΑ (0,44) βρίσκεται στην *4η θέση*, επίδοση που δείχνει ότι οι αγορές εργασίας ανταποκρίθηκαν με ταχύτητα και έκαναν τις απαραίτητες προσαρμογές για την περίοδο μετά την κρίση, συμπεριφορά που συνδέεται, όπως υποστηρίζει η μελέτη, με την αύξηση της ευέλικτης εργασίας.

Συνοψίζοντας για την υποκατηγορία της *συνολικής απασχόλησης*, η ΠΝΑ βρίσκεται στην *1η θέση* του δείκτη ανθεκτικότητας (0,77), επίδοση που καταμαρτυρεί την καλύτερη δυνατή ανθεκτικότητα της Περιφέρειας σε σχέση με τις υπόλοιπες ελληνικές περιφέρειες την περίοδο της κρίσης. Στον δείκτη μεγέθυνσης η ΠΝΑ (0,20) βρίσκεται στην *5η θέση*. Στον δείκτη ανάκαμψης (0,44) βρίσκεται στην *4η θέση* των περιφερειών της χώρας. Συνολικά σε αυτή την υποκατηγορία η ΠΝΑ παρουσιάζει μια σχετικά θετική σταθερή αναπτυξιακή τροχιά πριν από την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης. Κατά τη διάρκεια της κρίσης, η επίδοση της ΠΝΑ εκτοξεύεται οδηγώντας την Περιφέρεια σε υψηλότατη ανθεκτικότητα, ενώ μετά την κρίση –στη φάση της περιορισμένης ανάκαμψης– η ΠΝΑ εξακολουθεί να ανήκει στις περιφέρειες που καταγράφουν θετικές αναπτυξιακές τροχιές.

Πίνακας 2.2: Δείκτες μεγέθυνσης (expansion, 2005-2008), ανθεκτικότητας (resilience, 2009-2012) και ανάκαμψης (recoverability, 2013-2016), μερική απασχόληση, ελληνικές περιφέρειες

Α/Α	Περιφέρειες	Μεγέθυνση		Ανθεκτικότητα		Ανάκαμψη	
		R_{exp_r}	Κατάταξη	R_{res_r}	Κατάταξη	R_{rec_r}	Κατάταξη
1	ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ	-2,43	13	34,27	1	-2,29	13
2	ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ	-2,12	12	8,47	2	-1,77	12
3	ΚΡΗΤΗ	-1,70	11	6,90	3	-1,22	11
4	ΑΤΤΙΚΗ	-0,97	10	4,16	4	0,08	4
5	ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ	0,07	7	-0,42	5	-0,22	6
6	ΝΟΤΙΟ ΑΙΓΑΙΟ	1,19	4	-0,72	6	-0,17	5
7	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	-0,34	8	-2,14	7	-0,82	8
8	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	-0,62	9	-2,40	8	-0,59	7
9	ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	0,58	6	-5,05	9	-1,05	9
10	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	2,76	1	-5,34	10	2,12	1
11	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	2,28	2	-5,64	11	0,99	3
12	ΗΠΕΙΡΟΣ	1,63	3	-5,82	12	-1,12	10
13	ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	0,84	5	-6,04	13	2,05	2

Πηγή: Υπολογισμοί των συγγραφέων βασισμένοι στις Έρευνες Εργατικού Δυναμικού τη σχετική περίοδο

Σημείωση: Οι περιφέρειες είναι ταξινομημένες σύμφωνα με τη σχετική κατάταξή τους στον δείκτη ανθεκτικότητας.

Στην υποκατηγορία της *μερικής απασχόλησης*, ο δείκτης ανθεκτικότητας δείχνει ότι πιο ανθεκτική περιφέρεια, από τις συνολικά δεκατρείς (13) ελληνικές περιφέρειες, την περίοδο της κρίσης αναδεικνύεται η Περιφέρεια των Ιονίων Νήσων (34,27). Η ΠΝΑ βρίσκεται στην *6η θέση* του δείκτη (-0,72), επίδοση που καταμαρτυρεί μια μέτρια ανθεκτικότητα την περίοδο της κρίσης. Στον δείκτη μεγέθυνσης καλύτερη περιφέρεια αναδεικνύεται η Περιφέρεια Κεντρικής Ελλάδας (2,76), ενώ η ΠΝΑ (1,19) βρίσκεται στην 4η θέση των περιφερειών της χώρας. Στον δείκτη ανάκαμψης περιφέρεια με την ταχύτερη ανάκαμψη αναδεικνύεται η Κεντρική Ελλάδα (2,12). Η ΠΝΑ (-0,17) βρίσκεται στην *5η θέση*.

Συνοψίζοντας για την υποκατηγορία της *μερικής απασχόλησης*, η ΠΝΑ βρίσκεται στην *6η θέση* του δείκτη ανθεκτικότητας (-0,72), επίδοση που καταμαρτυρεί μέτρια ανθεκτικότητα της Περιφέρειας την περίοδο της κρίσης. Στον δείκτη μεγέθυνσης η ΠΝΑ (1,19) βρίσκεται στην *4η θέση* και στον δείκτη ανάκαμψης (-0,17) στην *5η θέση* των περιφερειών της χώρας. Συνολικά σε αυτή την υποκατηγορία η ΠΝΑ παρουσιάζει σταθερή αναπτυξιακή τροχιά είτε πριν την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης είτε κατά τη διάρκειά της είτε μετά την κρίση, στη φάση της περιορισμένης ανάκαμψης.

Η ευρύτατη υιοθέτηση ευέλικτων μορφών απασχόλησης και εργασιακών σχέσεων –σε μικρότερο βαθμό– από τις επιχειρήσεις που επιβίωσαν στην κρίση ή –σε μεγαλύτερο– από αυτές που δημιουργήθηκαν κατά την κρίση καταγράφεται ως βασικός παράγοντας ανθεκτικότητας και προσαρμογής στο οικονομικό σοκ. Οι συνθήκες όμως υψηλής επισφάλειας που απορρέουν και αντανακλώνται τόσο στην αστάθεια της απασχόλησης όσο και στη συμπίεση των απολαβών των εργαζομένων υπολείπονται σημαντικά από τις συνθήκες που θα στοιχειοθετούσαν την ανθεκτικότητα της αγοράς εργασίας και την ανάκαμψή της.

Το παραπάνω συμπέρασμα περί ευελικτοποίησης είναι συμβατό με διάφορες κριτικές που έχουν διατυπωθεί για την έννοια της περιφερειακής ανθεκτικότητας. Οι κριτικές αυτές προσεγγίσεις συνδέουν την έννοια της περιφερειακής ανθεκτικότητας με τον σύγχρονο καπιταλισμό θεωρώντας ότι ως έννοια είναι πλέον ενσωματωμένη στην κυρίαρχη αναπτυξιακή θεωρία. Η διαδικασία δόμησης της περιφερειακής ανθεκτικότητας εξαρτάται εν μέρει από την υπονόμευση της ανθεκτικότητας πολλών άλλων περιφερειακών οικονομιών, χαρακτηριστικό σύμφυτο με την άνιση καπιταλιστική ανάπτυξη. Μια ενδιαφέρουσα παράμετρος ανθεκτικότητας η οποία επηρεάζει την αναπτυξιακή τροχιά μιας νησιώτικης περιφέρειας, όπως η ΠΝΑ, είναι η οικονομική και η περιφερειακή απομόνωση (closeness).

Παράλληλα, η κριτική θεωρεί ότι το κυρίαρχο όργανο που ρυθμίζει την ανάπτυξη είναι το κράτος συνολικά, καθώς η ικανότητα των περιφερειών να χαράζουν στρατηγικές για μεγαλύτερη ανθεκτικότητα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις αλλαγές στις εθνικές και, σε ορισμένες περιπτώσεις, στις υπερεθνικές μορφές ρύθμισης και διακυβέρνησης, καθώς και στη διαμόρφωση περιφερειακών, εθνικών και διακρατικών προσεγγίσεων (Hudson, 2009).

Κεφάλαιο 3

Ευελικτοποίηση και ανθεκτικότητα στη νησιωτική περιφέρεια: Προϊούσα τάση ή καινοφανής δυναμική;

3.1 Ευέλικτη και άτυπη εργασία: Ορισμοί και αποσαφηνίσεις

Για να οριστεί η ευέλικτη εργασία χρησιμοποιούνται αρκετοί διαφορετικοί όροι, όπως «μη τυπική», «μη κανονική», «επισφαλής», «άτυπη» κ.λπ. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει ένας καθολικός ορισμός αυτών των τύπων απασχόλησης ή μισθωτής εργασίας, αλλά διαφορετικοί όροι και εναλλακτικές χρήσεις αυτών. Η ποικιλομορφία αυτή εκ των πραγμάτων αντανακλά τόσο τις διαφορετικές μεθοδολογικές και θεωρητικές προσεγγίσεις που χρησιμοποιούν οι μελετητές όσο και τις ιδιάζουσες ιστορικές πορείες και πραγματικότητες των περιφερειακών και των τοπικών αγορών εργασίας που εξετάζουν.

Στην ανά χείρας μελέτη, η οποία εστιάζει σε έναν αναπτυγμένο κοινωνικό σχηματισμό (Ελλάδα), και ειδικά σε μία από τις πλέον αναπτυγμένες περιφέρειες αυτού, την ΠΝΑ, ευέλικτη σχέση εργασίας θεωρείται η σχέση εκείνη η οποία στερείται *τουλάχιστον μία ή και περισσότερες* από τις βασικές διαστάσεις που συγκροτούν την τυπική εργασία (ή μόνιμη εργασιακή σχέση). Η τελευταία καθιερώθηκε στο β' μισό του 20ού αιώνα ως το κυρίαρχο μοντέλο (μισθωτής) απασχόλησης αποκτώντας ευρύτατη διάδοση και αποδοχή σε πλήθος περιφερειών, κλάδων και επαγγελμάτων, διεθνώς και στην Ελλάδα. Ο συγκριτικός αυτός ορισμός που αντιδιαστέλλει την ευέλικτη με την τυπική εργασία, παρά τις όποιες αδυναμίες παρουσιάζει, προσφέρει μια διαχρονικά στέρεη βάση ανάλυσης των μετασχηματισμών στις εργασιακές σχέσεις, που έχει στο επίκεντρό της τα συμφέροντα των εργαζόμενων τάξεων. Για παράδειγμα, σύμφωνα με αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ένας περισσότερο αναλυτικός ορισμός της ευέλικτης σύμβασης ή της μη τυπικής εργασιακής σχέσης ορίζει ως τέτοια:

> «...κάθε δραστηριότητα που ασκεί ένας εργαζόμενος στο πλαίσιο σύμβασης ή εργασιακής σχέσης άλλης από τη σύμβαση αορίστου χρόνου με πλήρες ωράριο, και η οποία ενέχει στοιχεία αβεβαιότητας, λόγω ιδίως:
>
> - της βραχείας διάρκειας της απασχόλησης,
> - του μικρού αριθμού εργάσιμων ωρών,
> - της εναλλαγής μεταξύ περιόδων εργασίας και περιόδων μη εργασίας,
> - του αποκλεισμού του προσώπου *de jure* ή *de facto* από τις νομικές, κανονιστικές ή συμβατικές διατάξεις που ισχύουν για τους μισθωτούς με πλήρη απασχόληση,

- της ύπαρξης παρεκβατικού νομικού καθεστώτος που μειώνει τα επίπεδα προστασίας,
- του πολυδιάστατου χαρακτήρα των εργασιακών σχέσεων με πλήθος εργοδοτών,
- της έλλειψης κάθε οργανωτικής ενσωμάτωσης σε μια επιχείρηση που προσφέρει την εργασία,
- του γεγονότος ότι η εργασία γίνεται στην οικία του εργαζομένου».

Ο παραπάνω διευρυμένος ορισμός τείνει να συμπεριλάβει αρκετούς τύπους απασχόλησης που διαφοροποιούνται από τη μόνιμη μισθωτή εργασία σε δημόσιο ή ιδιωτικό τομέα, αλλά και από την κλασική, κατ' επιλογήν και συνειδητή εξάσκηση ελευθέριου επαγγέλματος (κατά βάση με προσωπικό), καθώς έχουν χαρακτηριστικά πολύ διαφορετικά μεταξύ τους, όπως ο αριθμός και η κατανομή των ωρών εργασίας, η οργάνωση και η χωροθέτηση της παραγωγής, ο καθορισμός των αμοιβών και η θεσμική ρύθμιση. Μια κατηγοριοποίηση των βασικών ευέλικτων εργασιακών συμβάσεων ή μορφών απασχόλησης που καλύπτει τις κυρίαρχες πλευρές του πολυδιάστατου αυτού φαινομένου στο πλαίσιο αγορών εργασίας όπως η ΠΝΑ είναι η εξής (βλ. Πίνακα 3.1):

Πίνακας 3.1: Βασικές ευέλικτες μορφές εργασίας και απασχόλησης στο πλαίσιο αγορών εργασίας όπως η ΠΝΑ

1	Μερική απασχόληση
2	Προσωρινή απασχόληση (ορισμένου χρόνου, εποχιακή, δανεισμός)
3	Διακυμαινόμενος – διασπασμένος χρόνος εργασίας
4	Αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό και υπεργολάβοι
5	Συμβοηθούντα μέλη και οικογενειακή εργασία
6	Αμειβόμενη (ή/και ανασφάλιστη) εργασία με το κομμάτι / στο σπίτι
7	Παραοικονομική εργασία
8	Απασχόληση με διακανονισμούς / μείωση μισθών
9	Σεμινάρια κατάρτισης και μαθητεία
10	Μορφές δημιουργούμενες από τις κρατικές αρχές στο πλαίσιο πολιτικών απασχόλησης
11	Εργασία ανηλίκων
12	Πολλαπλή επισφαλής απασχόληση

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Το εμπειρικό υλικό που παρουσιάζεται στη συνέχεια εντάσσεται στις παραπάνω επιλογές, καθώς αφορά «νόμιμες/τυπικές» μορφές κατά τ' άλλα «ευέλικτων/άτυπων» συμβάσεων. Στη βάση των στοιχείων που συλλέγει η ΕΛΣΤΑΤ για την ευέλικτη απασχόληση, οι μορφές που εξετάζουμε στην παρούσα εργασία προσδιορίζονται ως ακολούθως:

- *Προσωρινή απασχόληση:* Συνήθως εφαρμόζεται μέσω συμβάσεων ορισμένου χρόνου οι οποίες δεν προβλέπουν αποζημίωση απόλυσης. Αποτελεί μορφή αριθμητικής ευελιξίας που εξυπηρετεί την αλλαγή κατεύθυνσης και την προσαρμογή της παγκόσμιας αγοράς προς νέους κλάδους υπηρεσιών, αλλά ταυτόχρονα συναντάται και σε παραδοσιακές βιομηχανικές και συναφείς δραστηριότητες. Πρόκειται για ένα σύνολο πρακτικών εργασίας που χαρακτηρίζονται από αυξανόμενη επισφάλεια και αποδυνάμωση των εργασιακών δικαιωμάτων.
- *Μερική απασχόληση:* Αποτελεί ευρέως διαδεδομένη μορφή εργασίας με ωράριο μικρότερο (π.χ. 4 ώρες την ημέρα) του τυπικού των συλλογικών συμβάσεων (40 ώρες εβδομαδιαίως) και ανάλογα μειωμένη αμοιβή.
- *Αυτοαπασχολούμενοι χωρίς υπαλλήλους:* Με βάση μελέτες εκτιμάται πως συνίσταται σε σημαντικό βαθμό από οιονεί αυτοαπασχολούμενους, δηλαδή από επίσημα «αυτοασφαλιζόμενους» επαγγελματίες, συχνά όμως με συγκαλυμμένη σχέση εξαρτημένης εργασίας, ώστε να απαλλάσσεται ο εργοδότης από ασφαλιστικές επιβαρύνσεις κ.ο.κ. Πρόκειται για ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Ελλάδα (και γενικά στη νότια Ευρώπη) μορφή ευέλικτης/άτυπης απασχόλησης, υψηλής επισφάλειας, καθώς οι εν λόγω εργαζόμενοι εξαιρούνται από επιδόματα και παροχές που δικαιούνται οι μισθωτοί.

Διαφορετικές μορφές ευέλικτης απασχόλησης διαμορφώνονται από διαφορετικούς τύπους ευελιξίας στην αγορά εργασίας. Οι κυριότεροι από τους τύπους αυτούς είναι οι εξής: αριθμητική ευελιξία (προσαρμογή του αριθμού των εργαζομένων στη ζήτηση μέσω άτυπων συμβάσεων και απολύσεων), λειτουργική ευελιξία (μετακίνηση των εργαζομένων μεταξύ διαφορετικών θέσεων εργασίας και αντίστοιχων δεξιοτήτων), χρονική ευελιξία (προσαρμογή της διάρκειας της απασχόλησης στη ζήτηση) και, τέλος, μισθολογική ευελιξία (προσαρμογή των απολαβών των εργαζομένων ανάλογα με τη διακύμανση του κέρδους). Σε όλες αυτές τις μορφές, η ευελιξία σηματοδοτεί και συνδέεται με άνισες εργασιακές σχέσεις που διαφοροποιούνται ανάλογα με το οικονομικό και το θεσμικό πλαίσιο αναφοράς: για παράδειγμα, στη Γερμανία και τη Γαλλία η ευέλικτη απασχόληση σημαίνει συνήθως μεγάλες μισθολογικές ανισότητες ανάμεσα στους ευέλικτα και τους τυπικά εργαζομένους, ενώ στην Ιταλία και στην Ελλάδα αντιστοιχεί κυρίως σε μεγάλες ανισότητες στο επίπεδο της εργασιακής ασφάλειας και προστασίας (Barbieri and Scherer, 2009).

Κατά συνέπεια, τα πρότυπα ανάπτυξης της ευέλικτης απασχόλησης έχουν διαφορετικά αίτια και αποτελέσματα σε διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά και θεσμικά περιβάλλοντα. Σύμφωνα με την κριτική πολιτικοοικονομική βιβλιογραφία, οι μεταβαλλόμενες μορφές της απασχόλησης και οι διαφορετικές αναλογίες στη χρήση τους καθορίζονται από: i) τις ανάγκες συσσώρευσης του κεφαλαίου και τις παραγωγικές δομές που τις εξυπηρετούν, ii) τις μακροοικονομικές συνθήκες και iii) τις δομές του κράτους πρόνοιας, δηλαδή του θεσμικού πλαισίου που διέπει την αγορά εργασίας, την προστασία της απασχόλησης, την κρατική πολιτική εκπαίδευσης και ανάπτυξης δεξιοτήτων, την εργασιακή ασφάλιση και συναφείς κοινωνικές παροχές (Karamessini, 2008).

3.2 Διαφοροποιήσεις και τάσεις για τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης[3]

Σύμφωνα με μια σειρά επίσημων στατιστικών στοιχείων, στην ΕΕ παρουσιάζεται σημαντική αύξηση των ευέλικτων μορφών εργασίας. Αιχμή του δόρατος αυτών των μετασχηματισμών στις κοινοτικές αγορές εργασίας είναι η μερική απασχόληση, η οποία προβάλλεται ως μέσο που καθιστά ευκολότερη την πρόσβαση στην εργασία συγκεκριμένων ομάδων πληθυσμού – αφορά κυρίως τον γυναικείο πληθυσμό ή την πρώτη εργασία φοιτητών και μαθητών (Λυμπεράκη και Δενδρινός, 2010). Πρόσφατες καταγραφές για το σύνολο των χωρών-μελών (28) επιβεβαιώνουν πως το ποσοστό της μερικής απασχόλησης αγγίζει το 20% και αυξάνεται σταθερά (17% το 2005), ενώ και η προσωρινή απασχόληση φτάνει το 15% (χωρίς ωστόσο εμφανή σημάδια διεύρυνσης κατά την περίοδο μελέτης [2005-2017]). Μια μορφή η οποία ευδοκιμεί σε περιστάσεις ατυπικότητας –αποτελώντας κυρίαρχο χαρακτηριστικό του ελληνικού παραγωγικού μοντέλου– είναι και η αυτοαπασχόληση χωρίς προσωπικό, η οποία αναφέρεται στο 10% του συνολικού εργατικού δυναμικού (υπό την παρούσα μορφή της ΕΕ), δηλαδή αριθμεί 21.750.000 εργαζομένους, χωρίς όμως να αποτελεί ούτε και αυτή δυναμικό κομμάτι των τάσεων των αγορών εργασίας προς ευελικτοποίηση (Eurostat, 2018).

Η διεθνής βιβλιογραφία έχει σε πολλές περιπτώσεις ασχοληθεί με το θέμα της ευέλικτης απασχόλησης. Προ κρίσης πολλές μελέτες την προσέγγισαν ως ένα μέσο συγκράτησης της ανεργίας και ευκολότερης πρόσβασης στην αγορά εργασίας για ομάδες πληθυσμού οι οποίοι, για διάφορους λόγους, διαθέτουν μειωμένο χρόνο (μητέρες, φοιτητές κ.ά.). Για παράδειγμα, οι De Jong et al. (2009) μελέτησαν τα κίνητρα αποδοχής της προσωρινής απασχόλησης από τους εργαζομένους, ξεχωρίζοντας την επιλογή της ως ένα ενδιάμεσο βήμα προς μια θέση καλύτερης ποιότητας/αποδοχών, ενώ ο Nabi (2003) υπογράμμισε τη δυνατότητα απόκτησης εμπειρίας και ανάπτυξης των δεξιοτήτων που προσφέρει η ευέλικτη απασχόληση στο εργατικό δυναμικό το οποίο εισέρχεται για πρώτη φορά στην αγορά εργασίας. Ωστόσο, η αλήθεια είναι πως από το ξέσπασμα της μεγάλης ύφεσης το 2008 και έπειτα, οι μελέτες οι οποίες προέκριναν τα θετικά στοιχεία και τις ωφέλιμες επιπτώσεις της ευέλικτης απασχόλησης επισκιάστηκαν από ένα πιο κριτικό ρεύμα προσεγγίσεων. Πιο συγκεκριμένα, κυρίαρχο αντικείμενο αποτέλεσε η ανάλυση των αιτιωδών μηχανισμών και των επιπτώσεων της απασχόλησης μειωμένου χρόνου ή περιορισμένης χρονικής διάρκειας.

Στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, οι Green and Livanos (2015) μελέτησαν την κατηγορία της μη ηθελημένης άτυπης απασχόλησης (αφορά αμφότερες προσωρινή και μερική, και αναφέρεται ως «involuntary non-standard employment») στο Ηνωμένο Βασίλειο, οι Horemans et al. (2016), όπως και ο Warren (2015), το ζήτημα της φτώχειας παρά την αποφυγή της ανεργίας μέσω της υποαπασχόλησης μέσα σε ένα περιβάλλον κρίσης, οι Kauhanen and Nätti (2015) τη σημαντική παράμετρο της ποιότητας της αθέλητης ευέ-

[3] *Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον Κωνσταντίνο Γουρζή, μηχανικό Χωροταξίας και Ανάπτυξης, MSc και υποψήφιο διδάκτορα του Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου για τη σημαντική συμβολή του στη συγγραφή αυτού του υποκεφαλαίου.*

λικτης εργασίας και της επίπτωσης αυτής στην ποιότητα ζωής του εργατικού δυναμικού. Τέλος, οι Livanos and Zangelidis (2013) μελέτησαν τη σχέση ανεργίας και υποαπασχόλησης, ενώ οι Kretsos and Livanos (2016) τους αιτιώδεις μηχανισμούς και τον βαθμό επέκτασης της επισφαλούς άτυπης και της ευέλικτης απασχόλησης σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού είναι επίσης πολυάριθμες οι σχετικές μελέτες, όπως, για παράδειγμα, αυτή των Borowczyk-Martins and Lalé (2016), οι οποίοι επιχείρησαν να αξιολογήσουν την παρουσία της αθέλητης μερικής απασχόλησης στις ΗΠΑ αποκαλύπτοντας ότι σε περιβάλλον κρίσης είναι ορατός ο κίνδυνος παγίδευσης των εργαζομένων σε χαμηλής ποιότητας δουλειές μειωμένου ωραρίου για μακροχρόνιο διάστημα, και του Livingstone (2016), ο οποίος εξέτασε τη σύνδεση της μισθολογικής στασιμότητας και της αυξανόμενης εκμετάλλευσης με την εντεινόμενη υποαπασχόληση στο καναδικό παραγωγικό πλαίσιο.

Στην Ελλάδα ο αριθμός των σχετικών μελετών είναι πιο περιορισμένος, ωστόσο καλύπτει κάποια από τα σημαντικά ζητήματα που θίγονται και στη διεθνή βιβλιογραφία. Πέραν της συμβολής των Λυμπεράκη και Δενδρινού (2010), οι οποίοι, όπως προαναφέρθηκε, επιχειρηματολόγησαν υπέρ της εργασιακής ευελιξίας, ωστόσο σε ένα περιβάλλον προ κρίσης, ξεχωρίζουν οι μελέτες των Kallioras et al. (2016) σχετικά με τη χωρική διάσταση των μετασχηματισμών της εργασίας κατά την πρώιμη περίοδο της κρίσης, των Veliziotis et al. (2015), οι οποίοι επιχείρησαν μια συγκριτική μελέτη μεταξύ Ελλάδας και Ηνωμένου Βασιλείου όσον αφορά τις εκφάνσεις της μη ηθελημένης μερικής απασχόλησης, και των Giannikis and Mihail (2011), οι οποίοι διερεύνησαν τις διαφορές στον βαθμό ικανοποίησης μεταξύ των εργαζομένων πλήρους και μερικής απασχόλησης σε δουλειές χαμηλής ειδίκευσης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι μελέτες με κλαδική εστίαση, καθώς προσέφεραν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για συγκεκριμένες δραστηριότητες του ελληνικού παραγωγικού μοντέλου, όπως, για παράδειγμα, των Voulgaris et al. (2015) πάνω στο ζήτημα της δημιουργίας και της «καταστροφής» της εργασίας (στη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρεται συχνά ως «labour turnover time») σε εταιρικό επίπεδο για τους κλάδους της μεταποίησης, και του Papadopoulos (2016) για τη «διολίσθηση» της εργασίας στις αγροτικές δραστηριότητες προς την ατυπικότητα και για τον ρόλο της αδήλωτης εργασίας των μεταναστών σε αυτή τη μετάβαση. Οι περισσότερες μελέτες ωστόσο για το ελληνικό παράδειγμα στηρίζονται κυρίως σε μακροοικονομικά στοιχεία και έρευνες εργατικού δυναμικού-απασχόλησης σε εθνικό επίπεδο, και συχνά η περιφερειακή γεωγραφία των ποικίλων ευέλικτων εργασιακών μορφών αγνοείται ή υποβαθμίζεται.

Συνολικά, οι έντονα αναδιαρθρωτικές τάσεις που χαρακτηρίζουν τους περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς και τις αγορές εργασίας της υπόλοιπης Ευρώπης (όπως αναφέρθηκαν πιο πάνω) παρατηρούνται και εδώ, με σημαντικές όμως επιμέρους αποκλίσεις και με δεδομένη τη διαφορετική κοινωνική, οικονομική και θεσμική προϊστορία. Καταγράφονται σημαντικές δυναμικές προσαρμογής προς πρότυπα αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών, με σημαντική αύξηση του μεριδίου των μισθωτών (από 55,7% το 1998 σε 65% το 2008 και σε 65,9% σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία του 2017) και των εργοδοτών στη συνολική απασχόληση, με ταυτόχρονη μείωση της

ιδιότυπης κατηγορίας των «βοηθών σε οικογενειακή επιχείρηση» (από 11,3% το 1998 σε 5,8% το 2008 και σε μόλις 3,9% το 2017) και στασιμότητα στα μερίδια των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό (από 7,3% το 1998 σε 8,3% το 2008 και σε 7,3% το 2017) (ΕΛΣΤΑΤ, 2018). Παράλληλα όμως, η υστέρηση μιας σειράς δεικτών, όπως το ποσοστό συμμετοχής του πληθυσμού στο εργατικό δυναμικό, το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών ή το μερίδιο των νομίμων επί του συνόλου των μεταναστών, από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά μεγέθη είναι ένας ασφαλής έμμεσος δείκτης της παρουσίας ενός ευρέως φάσματος άτυπων/αδήλωτων δραστηριοτήτων και εργασιών, οι οποίες συνεχίζουν να ευδοκιμούν παρά τις προαναφερθείσες τάσεις προσαρμογής.

Η διαχρονική παρουσία της άτυπης εργασίας και των δραστηριοτήτων που σχετίζονται με αυτή είναι εκ των ων ουκ άνευ όρος για τη μελέτη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού εν γένει και της ΠΝΑ ειδικότερα. Η επικράτηση μορφών όπως η εποχική ή η έκτακτη απασχόληση με ή χωρίς σύμβαση εργασίας σε παραοικονομικές, φοροδιαφεύγουσες ή ενίοτε και σε επίσημες δραστηριότητες ανάγεται στα χρόνια της μεταπολεμικής περιόδου και της έντονης τουριστικής ανάπτυξης και εξακολουθεί να αναπαράγεται με νέους όρους (Leontidou, 1990). Οι διάφορες μορφές σύγχρονων ευέλικτων εργασιακών σχέσεων, με προεξάρχουσα τη μερική απασχόληση, στηρίχθηκαν με αλλεπάλληλα νομοθετήματα από το 1990 και μετά. Η αλλαγή του θεσμικού πλαισίου υπό την πίεση της ελληνικής κρίσης χρέους και υπό την αρωγή της ΕΕ και του ΔΝΤ αποτελεί την τελευταία εξέλιξη σε αυτή τη μακρά πορεία θεσμοθέτησης της εργασιακής ευελιξίας.

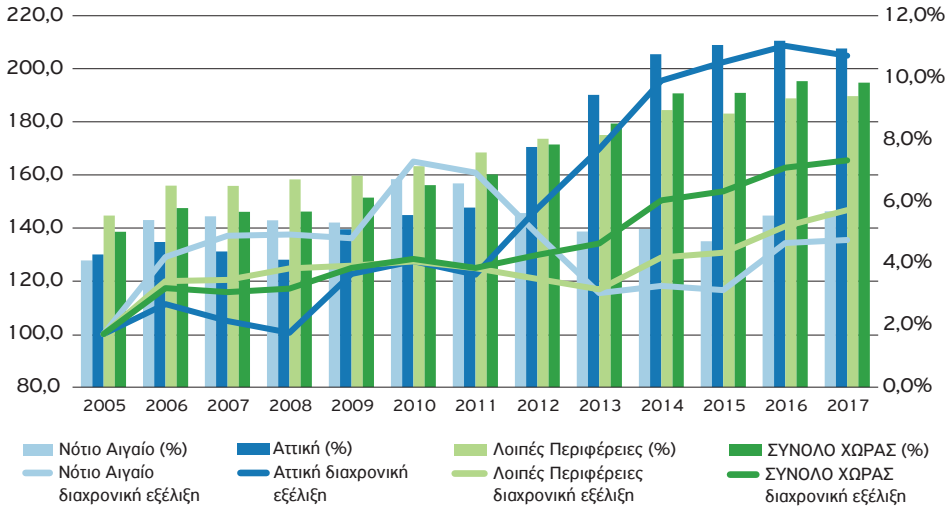
Η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση σε μια γενικευμένη κατεύθυνση προς απελευθέρωση των απολύσεων, υποχώρησης της συλλογικής και σε κλαδικό επίπεδο διαπραγματευτικής ισχύος, αποδυναμώνοντας περαιτέρω τους ευέλικτα απασχολουμένους, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις αμείβονται με λιγότερα από 300 ευρώ μηνιαίως (Adam and Papatheodorou, 2016), με τις εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας να χαρακτηρίζονται ως μεταμόρφωση του ελληνικού θεσμικού πλαισίου για την απασχόληση κατά τα πρότυπα μιας «δυσλειτουργικής φιλελεύθερης οικονομίας της αγοράς» (Kornelakis and Voskeritsian, 2014). Η μη εθελοντική μερική απασχόληση καταγράφει άλματα διεύρυνσης λόγω των δυσμενών συνθηκών σε επίπεδο μισθού, ασφάλισης και παροχών, ωστόσο η ευελιξία αποτελεί πολλές φορές μοναδική διέξοδο για ένα εργατικό δυναμικό το οποίο σε άλλη περίπτωση κινδυνεύει να καταστεί ανενεργό για μεγάλα χρονικά διαστήματα και να περιπέσει σε μακροχρόνια ανεργία. Στη συνέχεια θα αναλύσουμε με περισσότερη ακρίβεια καθεμιά από τις τρεις (3) βασικές μορφές ευέλικτης απασχόλησης: τη μερική απασχόληση, την προσωρινή απασχόληση και την αυτοαπασχόληση χωρίς προσωπικό.

Μερική απασχόληση

Η μερική απασχόληση νοείται ως εργασία, αόριστης ή ορισμένης διάρκειας, με καθορισμένη ημερήσια ή εβδομαδιαία διάρκεια μικρότερη της κανονικής εργασίας και με αντίστοιχα μειωμένες αποδοχές. Αποτέλεσε το σημείο αιχμής πολλαπλών νομοθετημάτων, εκκινώντας από αυτά της περιόδου προ της κρίσης (ν. 1892/90, 2639/98, 2874/00) και καταλήγοντας σε άλλα μετά το 2009. Ήδη από το 1998 δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα

στη ρύθμισή της μέσα από την υποχρεωτική κοινοποίηση των σχετικών συμβάσεων στην οικεία Επιθεώρηση Εργασίας, καθώς διαφορετικά μπορεί να τεκμαίρεται η ύπαρξη πλήρους ωραρίου απασχόλησης από πλευράς εργαζομένου. Παράλληλα, θεσπίστηκε η δυνατότητα πρόσληψης μερικώς απασχολουμένων σε δημόσιες επιχειρήσεις, οργανισμούς και φορείς του ευρύτερου δημόσιου τομέα, ενώ δόθηκε η δυνατότητα στους εργοδότες να επιβάλλουν, χωρίς διευθυντικό δικαίωμα, σύστημα εκ περιτροπής απασχόλησης, με την έννοια της πλήρους ωραρίου εργασίας για λιγότερες από πέντε μέρες την εβδομάδα και εφόσον οι επιχειρήσεις τους παρουσιάζουν παραγωγική ύφεση.[4]

Διάγραμμα 3.1: Εξέλιξη απόλυτων μεγεθών και μεριδίων της μερικής απασχόλησης σε ΠΝΑ, Αττική, Λοιπές Περιφέρειες και Σύνολο Χώρας (2005-2017)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Σημείωση: Οι γραμμές απεικονίζουν τη διαχρονική εξέλιξη των μερικά απασχολουμένων σε σχέση με το 2005 (αριστερός άξονας), ενώ τα ραβδογράμματα απεικονίζουν το ποσοστό (%) μερικής απασχόλησης (δεξιός άξονας).

Η μερική απασχόληση στην Ελλάδα δείχνει σαφή σημάδια διεύρυνσης: από 5,7% επί της συνολικής απασχόλησης το 2008 εκτοξεύθηκε κατά την περίοδο της κρίσης στο 9,7% (σύμφωνα με στοιχεία του 2017). Αυτό μεταφράζεται σε μια αύξηση της τάξης του 60% στα απόλυτα νούμερα των μερικώς απασχολουμένων, οι οποίοι το 2017

[4] *Ο πρώτος νόμος (1892/90) μείωσε τα ασφαλιστικά αντικίνητρα για τους εργοδότες και βελτίωσε τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα των μερικώς απασχολουμένων. Οι άμεσες πολιτικές για τη μερική απασχόληση συμπληρώθηκαν από τον ν. 2874/00, που παρείχε έναν βαθμό προστασίας απέναντι στους εργαζομένους με μικρής διάρκειας μερική απασχόληση, κάτω από τέσσερις (4) ώρες ημερησίως. Επίσης, καθιερώθηκε μηνιαία ενίσχυση σε μακροχρόνια ανέργους που προσλαμβάνονταν με αυτή τη μορφή απασχόλησης.*

ήταν σχεδόν 369.000, με ένα ποσοστό άνω του 65% να επιθυμεί να εργάζεται υπό αυτό το καθεστώς αθέλητα (ΕΛΣΤΑΤ, 2018). Το γεγονός αυτό κατατάσσει τη χώρα σε μια από τις τελευταίες θέσεις συνολικού ποσοστού και μια από τις πρώτες θέσεις ακούσιας συμμετοχής στην ΕΕ. Αντίστοιχα χαμηλά συνολικά ποσοστά διαθέτουν μόνο οι πρόσφατα ενταχθείσες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και η Ισπανία. Η μορφή αυτή ξεχωρίζει ανάμεσα στις τρεις υπό εξέταση μορφές απασχόλησης, καθώς είναι η μοναδική η οποία επιδεικνύει σαφή επέκταση, καθιστώντας το μερίδιό της το 2017 το υψηλότερο σε σχέση με τα αντίστοιχα της προσωρινής απασχόλησης και της αυτοαπασχόλησης χωρίς προσωπικό.

Πιο συγκεκριμένα, ξεκινώντας από το εθνικό επίπεδο, η μερική απασχόληση επιδεικνύει μια σαφή τάση επέκτασης έναντι της τυπικής, πλήρους απασχόλησης (Διάγραμμα 3.1). Τα στοιχεία δείχνουν αύξηση του όγκου τής εν λόγω μορφής κατά σχεδόν 100% την περίοδο μελέτης (2005-2017). Το ανωτέρω χρονικό διάστημα χαρακτηρίζεται από διακριτές περιόδους επέκτασης. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η μερική απασχόληση επέδειξε αμέσως μια εξαιρετική δυναμική με τον όγκο των σχετικά απασχολουμένων να αυξάνεται μέσα σε έναν χρόνο (2005-2006) κατά σχεδόν 20%. Ακολούθως, τα νούμερα δεν αυξήθηκαν σημαντικά έως και το 2011, με αποτέλεσμα η αναπροσαρμογή του σχετικού θεσμικού πλαισίου σε συνδυασμό με τη σφοδρότητα πλέον των κρισιακών πιέσεων στην εγχώρια αγορά εργασίας να οδηγήσουν σε μια σταδιακή –και ανά φάσεις ραγδαία– ευελικτοποίηση. Ειδικότερα, το σημείο καμπής στην πορεία εξέλιξης της μερικής απασχόλησης ήταν το έτος 2014, όταν ο αριθμός των εργαζομένων αυξήθηκε από περίπου 299.300 (2013) σε 335.700, με μια ταυτόχρονη μείωση στον απόλυτο όγκο των πλήρως απασχολουμένων. Η περίοδος που ακολούθησε μέχρι και τα τελευταία στοιχεία δείχνει μια συνεχή επέκταση, με αποτέλεσμα ο σχετικός αριθμός να φτάσει τους 369.200 το 2017. Οι τάσεις αυτές αποτυπώνονται και στα μερίδια της μερικής επί του συνόλου της απασχόλησης, αφού από 5% το 2005 έφτασε σχεδόν στο 10% το 2017. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνεχής επέκταση του μεριδίου κατά την περίοδο 2008-2014, με την τριετία 2011-2014 να αποδεικνύεται καθοριστική για την επικράτηση των ευέλικτων πρακτικών στην εγχώρια αγορά εργασίας. Κατά την τελευταία τριετία λίγα άλλαξαν σε επίπεδο μεριδίων, αφού αυτά δεν ξεπέρασαν κατά πολύ το όριο του 9,5%.

Η εικόνα στις επιμέρους χωρικές ενότητες αναδεικνύεται ωστόσο αρκετά διαφοροποιημένη: Η επίδοση της εν λόγω μορφής είναι εκ διαμέτρου αντίθετη σε Αττική και Νότιο Αιγαίο, ενώ οι υπόλοιπες περιφέρειες ακολούθησαν γενικά τις εξελίξεις σε εθνικό επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα, στο Νότιο Αιγαίο η μερική απασχόληση, πέραν μιας ξαφνικής επέκτασης το 2006 (από 4,1 σε 5,6% μέσα σε έναν μόλις χρόνο), δεν επέδειξε ιδιαίτερη δυναμική. Η τριετία που ακολούθησε (2006-2009) χαρακτηρίστηκε από στασιμότητα στα μερίδια, όμως ένα ακόμη «άλμα» μέσα στο 2010 έφερε το σχετικό ποσοστό στο 6,7% (από 5,3% το 2009). Ενώ τα μερίδια της μερικής απασχόλησης στην Αττική αυξάνονταν ήδη σταθερά και σημαντικά από το έτος έναρξης της κρίσης (2008), στην ΠΝΑ έδειξαν σαφή σημεία υποχώρησης, χωρίς μάλιστα να αντιστραφεί αυτή η εικόνα μέχρι το τέλος της περιόδου μελέτης. Έτσι, από το 6,7% του 2010 τα σχετικά ποσοστά έπεσαν στο 4,7% το 2015, για να σταθεροποιηθούν γύρω στο 5,5% κατά τη διετία 2016-2017. Στην Αττική αντίστοιχη υποχώρηση δεν υπήρξε ποτέ, με αποτέλεσμα τα μερίδια να επεκταθούν από το 4,1% το 2008 στο 11% περίπου το 2017. Σημείο καμπής φαίνεται να είναι η έναρξη της κρίσης, η οποία επηρέασε διαφορετικά το Νό-

τιο Αιγαίο σε σχέση με τις υπόλοιπες ελληνικές περιφέρειες. Οι υπόλοιπες –πέραν της Αττικής και του Νοτίου Αιγαίου– περιφέρειες ακολούθησαν, όπως σημειώθηκε και προηγουμένως, τις εθνικές τάσεις (αφού ούτως ή άλλως πρόκειται για ομαδοποίηση περιφερειών), χωρίς έντονες αυξομειώσεις στα μερίδια της μερικής απασχόλησης, παρά μια σαφή σταδιακή επέκτασή τους (από 5,5% το 2005 σε 9,4% το 2017).

Η εικόνα που αναδείχτηκε μέσω της ανάλυσης των μεριδίων ξεκαθαρίζει στα απόλυτα μεγέθη της μερικής απασχόλησης. Εκεί, φαίνεται πως η νησιωτική ΠΝΑ χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα ασταθή συμπεριφορά, με απότομες αυξομειώσεις και κάποιες υποπεριόδους σταθεροποίησης. Όπως σημειώθηκε και πιο πάνω, σημεία καμπής στην επέκταση της μερικής απασχόλησης αποτελούν τα έτη 2006 και 2010, χωρίς ωστόσο να αποτελούν τον κανόνα. Πιο συγκεκριμένα, έπειτα από μια άμεση και απότομη αύξηση της τάξης του 30% το 2006, οι μερικώς απασχολούμενοι σταθεροποιήθηκαν περί τους 7.000 για την τριετία 2006-2009. Ακολούθως, προέκυψε μια ακόμη απότομη αύξηση το 2010, φέρνοντας τον σχετικό αριθμό στους 9.000, για να ακολουθήσει, όπως αναδείξαμε και στα μερίδια, μια υποχώρηση. Χαρακτηριστικά, από περίπου 9.000 το 2010 οι μερικώς απασχολούμενοι μειώθηκαν στους 6.000 μέσα σε μία μόλις τριετία (2010-2013), αποδεικνύοντας πως η εν λόγω μορφή ευέλικτης απασχόλησης δεν αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος στην απορρύθμιση της νησιωτικής αγοράς εργασίας. Ταυτόχρονα, η ευελικτοποίηση στη μητροπολιτική Αττική υπήρξε ραγδαία, ενώ σταθερή ήταν στις υπόλοιπες περιφέρειες, χωρίς σε κανένα σημείο να σημειωθούν σημαντικά σημάδια υποχώρησης (σε αμφότερες τις χωρικές ενότητες).

Οι ανωτέρω σημειώσεις δεν αποτελούν απλώς απόδειξη μιας «διαφοράς φάσης» στην ευελικτοποίηση των εγχώριων αγορών εργασίας, οι οποίες όντως δεν επέδειξαν χρονικά ομοιογενή εξέλιξη, αλλά κυρίως μια διαφοροποιημένη αντίδραση και ανθεκτικότητα στις κρισιακές πιέσεις. Είναι άξιο αναφοράς ότι στη διεθνή βιβλιογραφία οι αστικές αγορές εργασίας αποδείχτηκαν η πιο ευάλωτη κατηγορία στις τάσεις ευελικτοποίησης, σε πανευρωπαϊκό επίπεδο (Green and Livanos, 2015· Martin et al., 2016) αν όχι και σε ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο (Beyers, 2013). Τουλάχιστον όσον αφορά τη μερική απασχόληση (και όχι τις υπόλοιπες μορφές ευελιξίας και ατυπικότητας), το νησιωτικό Νότιο Αιγαίο φάνηκε να παρουσιάζει μια εξαιρετική, αν όχι αναπάντεχη, ανθεκτικότητα, γεγονός που αποτυπώνεται και στα επίπεδα ανεργίας κατά την περίοδο μελέτης (τα οποία «συγκράτησε» πέριξ του 15% κατά τη διάρκεια της συνεχιζόμενης κρίσης). Τα αίτια της διαφοροποιημένης εικόνας στις αστικές αγορές εργασίας έναντι των νησιωτικών έγκεινται στην κλαδική τους δομή, αλλά και στις ισορροπίες που σχετίζονται με την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι, ενώ οι άντρες εργαζόμενοι αποτελούν το 58% του συνολικού εργατικού δυναμικού (για το έτος 2017), το ποσοστό των μερικώς απασχολουμένων αντρών αποτελεί μόλις το 40% της συνολικής μερικής απασχόλησης. Πέραν των έμφυλων διαφοροποιήσεων, η μερική απασχόληση συγκεντρώνεται σε κλάδους οι οποίοι εντοπίζονται κυρίως σε αστικές αγορές εργασίας: στα χαμηλής ειδίκευσης επαγγέλματα τριτογενούς χαρακτήρα και δευτερευόντως στους απασχολουμένους σε επιστημονικά και καλλιτεχνικά/σχετιζόμενα με την αναψυχή επαγγέλματα. Διαχρονικά, η μεγαλύτερη εξάπλωση

της μερικής απασχόλησης εντοπίστηκε στον πρωτογενή τομέα, αλλά με σαφείς τάσεις μείωσης, με αποτέλεσμα δραστηριότητες όπως αυτές των νοικοκυριών ως εργοδοτών (42% το 2017) ή σχετιζόμενες με την τέχνη και τη διασκέδαση (24% την ίδια χρονιά) να ξεχωρίζουν βάσει των τελευταίων στοιχείων. Τέλος, ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι, παρά τη σημαντική διείσδυση ευέλικτων πρακτικών σε δραστηριότητες που άπτονται του τουρισμού (υπηρεσίες καταλύματος και εστίασης: 18% το 2017), το μοντέλο των εκάστοτε σχετικών αγορών εργασίας φέρεται να διαφοροποιείται (ΕΛΣΤΑΤ, 2018). Αλλιώς ειπωμένο, αυτές οι δραστηριότητες στην Αττική χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη συγκέντρωση μερικής απασχόλησης σε σχέση με τις αντίστοιχες στο Νότιο Αιγαίο, γεγονός που θα μπορούσε να ερμηνευτεί από την εποχικότητα και την ένταση αυτών των δραστηριοτήτων στις νησιωτικές περιφέρειες έναντι των μητροπολιτικών (εξού και η εδραίωση της προσωρινής απασχόλησης στις νησιωτικές, όπως θα δούμε παρακάτω).

Προσωρινή απασχόληση

Η προσωρινή απασχόληση αποτελεί μια από τις βασικές μορφές εργασιακής ευελιξίας του ελληνικού μοντέλου διαχρονικά, ειδικά σε περιφέρειες οι οποίες χαρακτηρίζονται από υψηλά επίπεδα εποχικής απασχόλησης, όπως οι αγροτικές ή οι νησιωτικές. Στην παρούσα έρευνα θα αναλύσουμε την εξέλιξη μιας από τις βασικές διαστάσεις της προσωρινής απασχόλησης, τις συμβάσεις ορισμένου χρόνου, οι οποίες δύνανται να χαρακτηριστούν ως «παραδοσιακή» άτυπη μορφή απασχόλησης για τα δεδομένα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Βασική διαφορά της από την αορίστου χρόνου σύμβαση είναι πως λήγει αυτοδίκαια με την πάροδο του «ορισμένου χρόνου», χωρίς ο εργαζόμενος να θεμελιώνει δικαίωμα αποζημίωσης ή επαναπρόσληψης, παρά μόνο –και υπό προϋποθέσεις– επίδομα ανεργίας ή μονιμοποίηση σε αντίστοιχη οργανική θέση. Γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση τη δεκαετία του 1980, όταν χρησιμοποιήθηκε κατεξοχήν από φορείς του δημόσιου και του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΟΤΕ, ΔΕΗ, δευτεροβάθμια εκπαίδευση κ.λπ.). Ο περιορισμός του θεσμού των «εκτάκτων» τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, και σε μικρότερο βαθμό η υποκατάσταση του εγχώριου εργατικού δυναμικού από αλλοδαπούς που δουλεύουν ανασφάλιστοι, οδήγησε –σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές τάσεις– σε σχετική μείωση της προσωρινής απασχόλησης (Καραμεσίνη, 1999).

Ωστόσο, οι προσωρινές συμβάσεις χρησιμοποιήθηκαν εκ νέου κατά κόρον στον ευρύτερο δημόσιο τομέα κατά το δεύτερο μισό της προηγούμενης δεκαετίας (2006-2010), για να υποχωρήσουν και πάλι μετά τις μαζικές αποδεσμεύσεις των συμβασιούχων κατά την επόμενη περίοδο της ελληνικής κρίσης (2011-2017), με αποτέλεσμα τα σχετικά ποσοστά να μειωθούν και πάλι. Πέραν του δημόσιου τομέα, η προσωρινή εργασία είναι πολύ συχνή σε αγροτικές και τουριστικές δραστηριότητες λόγω της κυκλικής, εποχικής ζήτησης που τις χαρακτηρίζει. Αν και από τη φύση της η μη μόνιμη απασχόληση συγκαλύπτεται πιο συχνά και τα πραγματικά της μεγέθη δεν αποτυπώνονται στις επίσημες απογραφές εργατικού δυναμικού, τα σχετικά καταγεγραμμένα μερίδια παραμένουν σημαντικά και χρήσιμα για εξαγωγή συμπερασμάτων.

Μια ακόμη διάσταση της προσωρινής απασχόλησης είναι η πρακτική του δανεισμού εργαζομένων, η οποία θεσμοθετήθηκε στην Ελλάδα με τον ν. 2956/2001 και ορίζεται ως «προσωρινή εργασία με διαμεσολάβηση τρίτου» έπειτα από σύναψη σχέσης εργασίας ανάμεσα σε μια επιχείρηση (εργοδότη), στον προσωρινά εργαζόμενο και σε μια επιχείρηση (πελάτη) που ζητάει εργαζομένους για προσωρινή μίσθωση. Αποτελεί πεδίο επιχειρηματικής δράσης των Εταιρειών Προσωρινής Απασχόλησης (ΕΠΑ) με τις οποίες ο εργαζόμενος υπογράφει σύμβαση εργασίας ανεξάρτητα από τον συγκεκριμένο πελάτη στον οποίο παρέχει εργασία. Ο τελευταίος ασκεί στον εργαζόμενο διευθυντικό δικαίωμα στο πλαίσιο της σύμβασης, ενώ ο δανεισμός του μισθωτού γίνεται μόνο για προσωρινή απασχόληση, έως οκτώ (8) μήνες με δυνατότητα ισόχρονης ανανέωσης.[5]

Το ποσοστό των εργαζομένων με προσωρινή σύμβαση εργασίας στη χώρα κινείται διαχρονικά περί του 7% της συνολικής απασχόλησης. Ως μερίδιο δεν εμφανίζει έντονες αυξομειώσεις κατά την περίοδο μελέτης, ακολουθώντας τις τάσεις της συνολικής απασχόλησης. Σε απόλυτα νούμερα εμφανίζει μια ευπάθεια στις κρισιακές πιέσεις, σε αντίθεση με τη μερική απασχόληση, αφού από τους 340.000 απασχολουμένους με αυτή τη μορφή το 2005 μειώθηκε στους 283.000 το 2017. Την ίδια εικόνα παρουσιάζει και η μητροπολιτική Περιφέρεια Αττικής, χωρίς ωστόσο τα μερίδια εκεί να φτάνουν τα εθνικά επίπεδα, κινούμενα γύρω στο 6,5%. Ωστόσο, εκ διαμέτρου αντίθετη είναι η κατάσταση στο Νότιο Αιγαίο, όπου η αλλαγή του οικονομικού περιβάλλοντος κατά την τελευταία δεκαετία ευνόησε την επέκταση της προσωρινής απασχόλησης. Οι αυξομειώσεις των μεριδίων είναι έντονες, και είναι χαρακτηριστικό ότι σε κάποιο σημείο η εν λόγω μορφή ευέλικτης απασχόλησης έφτασε να αποτελεί το 20% της συνολικής απασχόλησης στην Περιφέρεια, μερίδιο συντριπτικά υψηλότερο από τα αντίστοιχα στην Αττική και στο σύνολο της χώρας. Αντίστοιχη είναι και η ασταθής συμπεριφορά στα απόλυτα νούμερα, με μια συνολική αύξηση της τάξης του 30% κατά τη διάρκεια της περιόδου μελέτης, φτάνοντας τους 24.000 απασχολουμένους.

Πιο συγκεκριμένα, σε εθνικό επίπεδο μπορούμε να εντοπίσουμε μια σειρά διακριτών περιόδων σε επίπεδο απόλυτων αριθμών. Έπειτα από μια πτωτική τάση το 2005, από το 2006 μέχρι και το 2010 ο αριθμός των προσωρινών συμβάσεων αυξήθηκε από τις 310.000 περίπου στις 360.000. Την τριετία που ακολούθησε (2010-2013)

---

[5] *Βλ. Κοινοτική Οδηγία υπ' αρ. 96/71/16-12-96. Το ευρωπαϊκό δίκαιο διακρίνει τις εξής δύο περιπτώσεις δανεισμού:*

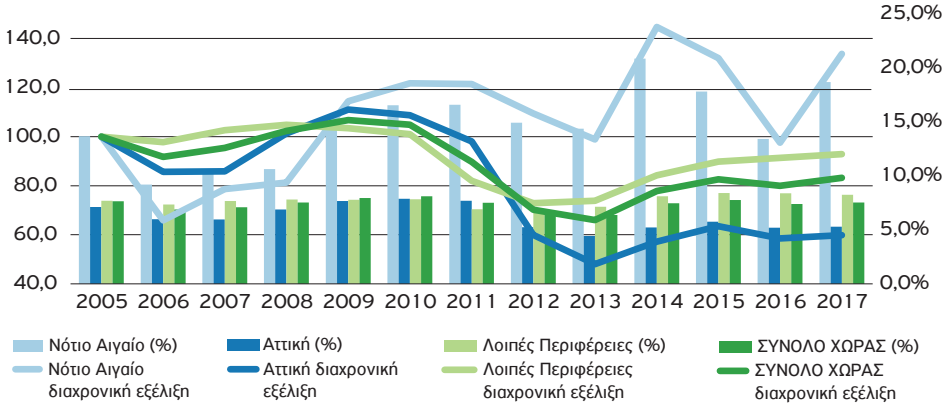
α) Τον γνήσιο ή εσωτερικό δανεισμό, που αφορά έναν εργαζόμενο σε μια επιχείρηση ο οποίος παραχωρείται με ειδική συμφωνία και για μικρό χρονικό διάστημα σε τρίτη επιχείρηση. Ο δανεισμός αυτός εφαρμόζεται συνήθως σε επιχειρήσεις που ανήκουν στον ίδιο όμιλο, όπως οι μεγάλες πολυεθνικές.

β) Τον μη γνήσιο ή κατά επάγγελμα δανεισμό εργαζομένων σε επιχειρήσεις, που ασκούν για επιχειρηματικούς λόγους οι ΕΠΑ. Οι ΕΠΑ μπορούν να προσλαμβάνουν προσωπικό, ορισμένου ή αορίστου χρόνου, ενώ αναγγέλλουν τις προσλήψεις στον ΟΑΕΔ και ακολούθως συνάπτουν συμβάσεις παραχώρησης των εργαζομένων στον «έμμεσο εργοδότη». Σημειώνεται πως η δραστηριότητα των ΕΠΑ διαφέρει από αυτή των Ιδιωτικών Γραφείων Συμβούλων Εργασίας (ΙΓΣΕ), αν και μια επιχείρηση μπορεί να δραστηριοποιείται και στα δύο πεδία. Αντικείμενο των ΙΓΣΕ είναι η μεσολάβηση για την εξεύρεση εργαζομένων για έναν εργοδότη, με αμοιβή στο ύψος του 10% των ετήσιων αποδοχών τους και για έναν μόνο χρόνο. Η «μεσιτεία» αυτή βαρύνει τον εργοδότη.

η αποδέσμευση μεγάλου αριθμού συμβασιούχων από το Δημόσιο, καθώς και η γενική κατάρρευση στους αριθμούς της συνολικής απασχόλησης, δημιούργησε τις συνθήκες για μια σημαντική μείωση στα σχετικά νούμερα (225.000 το 2013).

Τα τελευταία χρόνια της περιόδου μελέτης τα επίπεδα της προσωρινής απασχόλησης σταθεροποιούνται στο 80% του όγκου του 2005, δηλαδή περίπου στους 280.000 απασχολουμένους. Ανάλογη πορεία ακολούθησαν και τα μερίδια κατά το διάστημα 2005-2017, με τις αυξομειώσεις ωστόσο να είναι λιγότερο έντονες, καθώς ακολούθησαν τη γενική τάση της συνολικής απασχόλησης. Η μέγιστη τιμή εντοπίζεται το 2010 (8,1%) ώστε να πέσει ακολούθως στο 6,4% το 2013 και να σταθεροποιηθεί τελικώς πέριξ του 7,5% κατά την τελευταία τριετία των στοιχείων (Διάγραμμα 3.2).

Διάγραμμα 3.2: Εξέλιξη απόλυτων μεγεθών και μεριδίων της προσωρινής απασχόλησης σε ΠΝΑ, Αττική, Λοιπές Περιφέρειες και Σύνολο Χώρας (2005-2017)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Σημείωση: Οι γραμμές απεικονίζουν τη διαχρονική εξέλιξη των προσωρινά απασχολουμένων σε σχέση με το 2005 (αριστερός άξονας), ενώ τα ραβδογράμματα απεικονίζουν το ποσοστό (%) προσωρινής απασχόλησης (δεξιός άξονας).

Πιο ενδιαφέρουσα είναι η εικόνα στο Νότιο Αιγαίο, όπου, όπως σημειώθηκε και προηγουμένως, τόσο σε επίπεδο μεριδίων όσο και σε επίπεδο απόλυτων όγκων, η προσωρινή απασχόληση υπήρξε αδιαμφισβήτητα πιο σημαντική. Συγκρινόμενη με τη μερική απασχόληση στην ΠΝΑ, η προσωρινή παρουσιάζει παρόμοια δυναμική επέκτασης (πάνω από 30% αύξηση κατά την περίοδο μελέτης) με ταυτόχρονη εδραίωση σε πολύ ανώτερες τάξεις μεριδίων (όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, με μέγιστη τιμή το 1/5 της συνολικής απασχόλησης στην Περιφέρεια το 2014). Η έντονα διαφοροποιημένη εικόνα εκπορεύεται από τάσεις αντίστροφες σε σχέση με τις υπόλοιπες χωρικές ενότητες, αλλά και από μια περίοδο έντονης κινητικότητας (προς τα πάνω και προς τα κάτω) κατά την τελευταία τριετία των στοιχείων.

Αναλυτικότερα, η τάση συρρίκνωσης της μερικής απασχόλησης το 2006 χαρακτηρίζει την ΠΝΑ αλλά και τις υπόλοιπες χωρικές ενότητες (την Αττική και τις Λοιπές Περιφέρειες). Η πτώση ωστόσο του όγκου των προσωρινώς απασχολουμένων είναι πολύ σημαντικότερη στη νησιωτική περιφέρεια (υποχωρώντας στο 65% της τιμής της προηγούμενης χρονιάς) σε σχέση, παραδείγματος χάριν, με την Αττική (η οποία έχασε αντίστοιχα 15%). Ακολούθως, η επέκταση των προσωρινών συμβάσεων υπήρξε καθοριστική, και ενώ στις υπόλοιπες χωρικές ενότητες η εν λόγω μορφή άρχισε να υποχωρεί από το 2010 και έπειτα (ή ακόμη και από το 2009), στο Νότιο Αιγαίο τα νούμερα εμφάνισαν ανοδικές (ή ελαφρά στάσιμες) τάσεις μέχρι και το 2011, οπότε και είχαν φτάσει στο 120% της τιμής του 2005, ήτοι στους 22.000 εργαζομένους. Από εκεί και πέρα, η εξέλιξη του αριθμού των προσωρινώς απασχολουμένων παρουσιάζεται εξαιρετικά ασταθής, με έντονες αυξομειώσεις της τάξης του 40%. Μια πτώση το 2013 επανέφερε τον όγκο στα επίπεδα του 2005, για να διογκωθεί εκ νέου, και μάλιστα εξαιρετικά απότομα, από το 2014 και μετά. Παράλληλα, ο όγκος της προσωρινής απασχόλησης σε Αττική και Λοιπές Περιφέρειες αυξανόταν σταθερά, άλλα όχι στον ίδιο βαθμό με την ΠΝΑ. Είναι χαρακτηριστικό ότι η τελευταία είναι η μοναδική χωρική ενότητα όπου ο όγκος των προσωρινά απασχολουμένων κατέληξε να είναι μεγαλύτερος το 2017 σε σχέση με το 2005, και μάλιστα κατά 35%.

Είναι φανερό πως οι απότομες μεταπτώσεις στα απόλυτα νούμερα της υπό εξέταση ευέλικτης μορφής έχουν ως αιτία εν μέρει τον σημαντικά μικρότερο όγκο εργαζομένων στη νησιωτική περιφέρεια σε σχέση με την Αττική και τις Λοιπές Περιφέρειες. Ωστόσο, παρόμοιες αυξομειώσεις εντοπίζονται και στα μερίδια της προσωρινής απασχόλησης, όπου τέτοια ασταθής συμπεριφορά είναι σπανιότερη. Πιο συγκεκριμένα, τα μερίδια ακολούθησαν τους απόλυτους όγκους, ξεκινώντας από 14% το 2005 και υποχωρώντας στο 9% μόλις το 2006. Να σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο τα μερίδια στις υπόλοιπες χωρικές ενότητες κυμάνθηκαν στο 6-7,5%, καθιστώντας το Νότιο Αιγαίο «πρωτοπόρο» στη συγκεκριμένη μορφή. Ακολούθως, η διόγκωση των προσωρινών συμβάσεων έφερε τα αντίστοιχα μερίδια στο 116% το 2011 και ύστερα από μια μικρή μείωση μέχρι το 2013 σημείωσαν την ανώτερη τιμή τους το 2014 (21%), για να καταλήξουν τελικά στο 19% το 2017. Κατά την ίδια περίοδο (2011-2017), τα μερίδια στην Αττική βυθίστηκαν στο 5% χωρίς να ξεπεράσουν το όριο του 6% (2015). Η ψαλίδα μεταξύ Νοτίου Αιγαίου και λοιπών χωρικών ενοτήτων υπήρξε μεγάλη και συνεχώς διευρυνόμενη, καθιστώντας την ΠΝΑ σημαντική περίπτωση μελέτης για τη συγκεκριμένη μορφή απασχόλησης. Αν αναλογιστεί κανείς και την καλύτερη επίδοσή της σε επίπεδο ανεργίας σε σχέση με τις υπόλοιπες ελληνικές περιφέρειες –η ΠΝΑ είχε το 2017 το χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας στη χώρα (16%)– μπορεί να εξαγάγει το συμπέρασμα ότι το Νότιο Αιγαίο χρησιμοποίησε επιτυχώς κάποιες μορφές ευελιξίας ώστε να μετριάσει τα καταστροφικά αποτελέσματα της κρίσης στις εγχώριες αγορές εργασίας, όμως όχι χωρίς τίμημα, όπως θα δούμε παρακάτω.

Αυτοαπασχόληση χωρίς προσωπικό

Η αυξημένη βαρύτητα των σύγχρονων μορφών αυτοαπασχόλησης στο σύνολο του παραγωγικού συστήματος, η τάση σύγκλισης με τις εξαρτημένες μορφές απασχόλησης σε πληθώρα ιδιοτήτων τους και τα ποικίλα οικονομικά, θεσμικά και ασφαλιστικά ζητήματα που εγείρονται από την εξάπλωσή τους αντανακλώνται σε σειρά νομοθετημάτων, με κυρίαρχο τον ν. 2639/98, που επιχειρεί να ρυθμίσει τις σχέσεις σύναψης συμφωνίας μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου για τις συναφείς δραστηριότητες. Ειδικότερα, αναφέρεται στις συμβάσεις έργου, στα ιδιωτικά συμφωνητικά ανεξάρτητων υπηρεσιών, στην εργασία με το κομμάτι, στο φασόν, στην τηλεργασία και στην εργασία κατ' οίκον. Προβλέπεται η υποχρεωτική δήλωση στις Επιθεωρήσεις Εργασίας κάθε συμφωνίας για παροχή υπηρεσιών ή έργου, διαφορετικά ο εργαζόμενος μπορεί να υποστηρίξει την απόκρυψη από πλευράς εργοδότη σύμβασης εξαρτημένης εργασίας. Αυτός ο τύπος απασχόλησης έρχεται να αντικαταστήσει ένα μέρος της εξαρτημένης απασχόλησης μεταθέτοντας σημαντικά τμήματα του εργατικού κόστους από τον εργοδότη στον εργαζόμενο και αποτελώντας ουσιαστικά μια εξαρτημένη μορφή απασχόλησης ευέλικτης μορφής μέσα σε ένα περιβάλλον απορρύθμισης της αγοράς εργασίας.

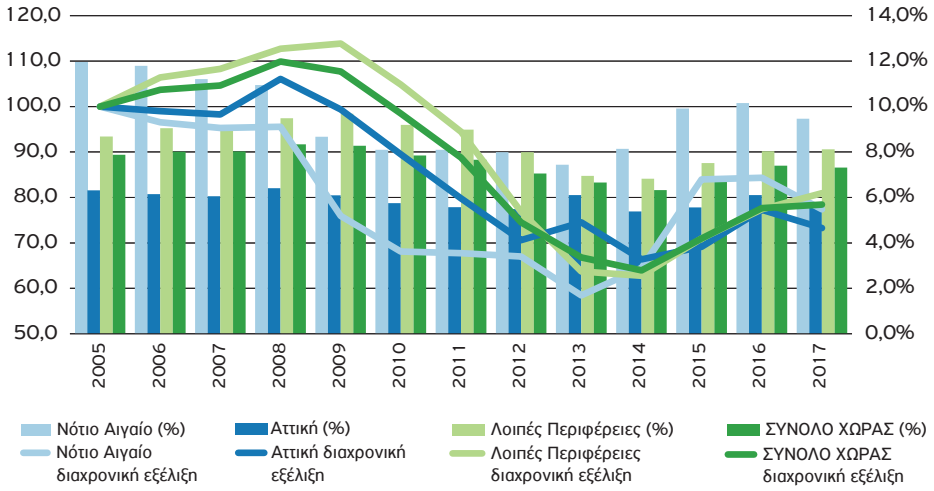
Η παρουσία της αυτοαπασχόλησης στη χώρα υπήρξε για δεκαετίες εντονότερη σε σχέση με τη μερική και την προσωρινή απασχόληση: Το 2005 οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό ήταν περίπου 350.000 σε εθνική κλίμακα, αποτελώντας το 8% του συνολικού εργατικού δυναμικού. Συνδεόμενη με συγκεκριμένες δραστηριότητες (όπως τον κλάδο της εστίασης), η εν λόγω μορφή παρουσίασε έντονη διαφοροποίηση στις επιμέρους χωρικές ενότητες, με το μερίδιο στο Νότιο Αιγαίο, για παράδειγμα, να είναι το 2005 στο 12%, ενώ στην Αττική σχεδόν το μισό. Η επέκταση των επιστημονικών δραστηριοτήτων με μπλοκάκι παροχής υπηρεσιών επηρέασε την εξέλιξη των μεγεθών της αυτοαπασχόλησης και σε μητροπολιτικές περιφέρειες, όπως η Αττική, χωρίς ωστόσο να ανακόψει τη γενικευμένη πτωτική τάση αυτής της μορφής.

Η υπό εξέταση μορφή, δίχως να υποχωρεί σημαντικά κατά την περίοδο μελέτης (από 7,9% επί της συνολικής απασχόλησης το 2005 στο 7,3% το 2017), ακολούθησε τις γενικότερες τάσεις της συνολικής απασχόλησης. Ωστόσο, η εμφανής επέκταση της μερικής απασχόλησης και η πιο σταθερή εξέλιξη των μεγεθών της προσωρινής απασχόλησης κατέστησαν την αυτοαπασχόληση χωρίς προσωπικό τη λιγότερο σημαντική μορφή απασχόλησης κατά το κλείσιμο της περιόδου μελέτης, με λίγο χαμηλότερα μερίδια σε σχέση με την προσωρινή απασχόληση.

Πιο συγκεκριμένα, σε εθνικό επίπεδο, έπειτα από μια περίοδο μεγέθυνσης από το 2005 ως το 2008, η αυτοαπασχόληση υποχώρησε σημαντικά χάνοντας ως το 2014 περίπου το 50% του μεγέθους που είχε το 2005. Η περίοδος από την έναρξη της κρίσης (2009) ως και το 2012 χαρακτηρίζεται από την έντονη υποχώρηση των απόλυτων μεγεθών της υποαπασχόλησης, όπως άλλωστε και της συνολικής απασχόλησης. Ακολούθως, για μία διετία μέχρι το 2014 τα μεγέθη παρουσιάζουν σταθεροποιητικές τάσεις, ενώ έπειτα και μέχρι τα τελευταία στοιχεία του 2017 ο αριθμός των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό αυξάνεται ξανά, για πρώτη φορά από το 2008. Ως μερίδιο

η αυτοαπασχόληση κυμαίνεται γύρω στο 7%, με τα χαμηλότερα μερίδια να απαντώνται το 2014, οπότε και, όπως σημειώθηκε πιο πριν, παρατηρήθηκε η εντονότερη υποχώρηση των απόλυτων μεγεθών. Στο κλείσιμο της περιόδου μελέτης (2017) το μερίδιο της εν λόγω μορφής ήταν 7,3%, λίγο χαμηλότερο σε σχέση με την έναρξη της περιόδου μελέτης (2005), καταδεικνύοντας μια σχετική ανθεκτικότητα η οποία προέκυψε έπειτα από μια σχετική ανάκαμψη από το 2015 και έπειτα.

Διάγραμμα 3.3: Εξέλιξη απόλυτων μεγεθών και μεριδίων της αυτοαπασχόλησης χωρίς προσωπικό σε ΠΝΑ, Αττική, Λοιπές Περιφέρειες και Σύνολο Χώρας (2005-2017)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Σημείωση: Οι γραμμές απεικονίζουν τη διαχρονική εξέλιξη των αυτοαπασχολούμενων σε σχέση με το 2005 (αριστερός άξονας), ενώ τα ραβδογράμματα απεικονίζουν το ποσοστό (%) αυτοαπασχόλησης (δεξιός άξονας).

Η επίδοση της αυτοαπασχόλησης χωρίς προσωπικό στις επιμέρους χωρικές ενότητες παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον, καθώς δεν είναι όμοια με την εικόνα σε εθνικό επίπεδο. Ως μερίδιο η υπό μελέτη μορφή χαρακτηρίζεται από έντονες διαφοροποιήσεις στις 4 χωρικές ενότητες οι οποίες παρατίθενται στο Διάγραμμα 3.3: Στην ΠΝΑ το μερίδιο αγγίζει το 12% το 2005 υποχωρώντας κάτω από το 10% το 2017. Αντιθέτως, στην Αττική το αντίστοιχο μερίδιο το 2005 είναι σχεδόν το μισό (περίπου 6%) και εξελίσσεται διαχρονικά (μέχρι το 2017) χωρίς έντονες αυξομειώσεις. Τα μερίδια στις 4 χωρικές ενότητες εξελίσσονται με εξαιρετικά ξεχωριστό τρόπο μέχρι το 2014: Είναι χαρακτηριστική η απότομη υποχώρησή τους στην ΠΝΑ από το 2008 (περίπου 11%) στο 2009 (γύρω στο 8,5%), ενώ κατά την ίδια περίοδο στην Αττική παρέμεναν σχετικά σταθερά (λίγο πάνω από το 6%), στις υπόλοιπες περιφέρειες παρουσίαζαν μια σχετική επέκταση (κυμαινόμενα πάνω από το 9,5%), ενώ στο σύνολο της χώρας παρέμεναν

σταθερά (λίγο πάνω από το 8%). Η εξέλιξη του μεριδίου της αυτοαπασχόλησης χωρίς προσωπικό στην ΠΝΑ φτάνει στα κατώτατα επίπεδά του το 2013, παρουσιάζοντας μια αισθητή χρονική διαφορά φάσης σε σχέση με τα εθνικά μερίδια (τα οποία έφτασαν στο ναδίρ τους το 2014), αλλά και τα αντίστοιχα σε Αττική και Λοιπές Περιφέρειες. Από το 2013 και έπειτα, τα μερίδια της αυτοαπασχόλησης στην ΠΝΑ επεκτάθηκαν και πάλι σημαντικά, ξεκινώντας από το 7,5% και καταλήγοντας στο 10% το 2016. Σε αυτή την περίοδο άλλωστε σημειώθηκε μια σχετική μεγέθυνση των μεριδίων σε όλες τις υπό εξέταση χωρικές ενότητες, διαμορφώνοντας μια ομοιόμορφη τάση σε αυτές.

Η διαφορά φάσης στη διαχρονική εξέλιξη των μεριδίων μέχρι το 2014 επεκτείνεται και στα απόλυτα μεγέθη. Πρέπει να σημειωθεί ότι, ενώ για τις υπόλοιπες 3 χωρικές ενότητες ο αριθμός των εν λόγω εργαζομένων αυξήθηκε κατά την περίοδο 2005-2008 (έστω και με διαφορετικό τρόπο στην Αττική σε σχέση με τις Λοιπές Περιφέρειες και το Σύνολο Χώρας), στο νησιωτικό Νότιο Αιγαίο μειώθηκε, και μάλιστα με απότομο τρόπο την περίοδο 2005-2006. Η υποχώρηση σε Αττική και ΠΝΑ ξεκίνησε το 2008 σε αντίθεση με τις Λοιπές Περιφέρειες. Μάλιστα, στην ΠΝΑ η πτώση υπήρξε απότομη και εξαιρετικά σημαντική (της τάξης του 30% ήδη από το 2010). Μέχρι το 2014, η Περιφέρεια είχε χάσει πάνω από το 40% των αυτοαπασχολούμενων (σε σχέση με το 2005), ωστόσο στη συνέχεια (όπως σημειώθηκε και προηγουμένως σχετικά με τα μερίδια) η ανάκαμψη ήταν εξίσου απότομη, σταθεροποιώντας τα μεγέθη της αυτοαπασχόλησης το 2016 στο 85% των επιπέδων του 2005 (σε απόλυτα νούμερα σχεδόν 13.000 αυτοαπασχολούμενοι). Η ασταθής συμπεριφορά των μεγεθών στην Περιφέρεια είναι έκδηλη, καθώς σε αυτήν παρουσιάζεται η πιο μεγάλη υποχώρηση πριν το 2013 και η πιο έντονη ανάκαμψη μετά το 2014 ως προς τις λοιπές χωρικές ενότητες.

Οι τάσεις στις επιμέρους χωρικές ενότητες διαφοροποιούνται έντονα υποδηλώνοντας μια σειρά διαφορετικών αιτίων εξάπλωσης και συρρίκνωσης. Στην Αττική, όπως και σε περιφέρειες με σημαντικά αστικά κέντρα, η εξέλιξη των μεγεθών της αυτοαπασχόλησης παρουσιάζει θετική συσχέτιση με τους ανερχόμενους τομείς της οικονομίας, τα υψηλής εξειδίκευσης επαγγέλματα και τον γυναικείο πληθυσμό. Σε νησιωτικές περιφέρειες με επίκεντρο τη βιομηχανία του τουρισμού οι αντίστοιχες τάσεις συνδέονται με τον κλάδο της εστίασης. Συνολικά, αυτή η εκ πρώτης όψεως «ανορθόδοξη» δυναμική εκπορεύεται από μια σειρά συνθηκών, όπως η σταθερά παρούσα κοινωνική αποδοχή της ιδιώτευσης, η δυνατότητα φοροδιαφυγής και απόκρυψης εισοδημάτων, η επέκταση των υπεργολαβιών, οι κρατικές πολιτικές ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας σε συνδυασμό με τον περιορισμό άλλων διεξόδων προς τη μισθωτή απασχόληση ή η επέκταση του μεριδίου των συμβάσεων έργου σε επιστημονικά και μη επαγγέλματα κατά τη συνεργασία με φορείς της αυτοδιοίκησης και της ιδιωτικής ή της δημόσιας εκπαίδευσης-κατάρτισης. Όλα τα ανωτέρω ωστόσο δεν στάθηκαν επαρκή ώστε να δημιουργήσουν συνθήκες περαιτέρω εδραίωσης της αυτοαπασχόλησης, η οποία ως μορφή ευέλικτης απασχόλησης και εργασιακής πρακτικής χάνει σταδιακά έδαφος, με τη μερική απασχόληση να αναδεικνύεται κυρίαρχη μορφή του εγχώριου –ολοένα και πιο ευέλικτου– οικονομικού μοντέλου.

3.3 Συμπεράσματα για την ευέλικτη απασχόληση στην ΠΝΑ

Το Νότιο Αιγαίο αποτελεί μια διακριτή περίπτωση περιφέρειας όσον αφορά την εξέλιξη των επιμέρους μορφών απασχόλησης συγκρινόμενη με τις υπόλοιπες χωρικές ενότητες. Υπέρ της διαπίστωσης αυτής συνηγορούν και άλλοι δείκτες, όπως η ανεργία και οι όγκοι της μισθωτής απασχόλησης, οι οποίοι συνθέτουν το προφίλ μιας περιφέρειας η οποία έδειξε εξαιρετικά στοιχεία ανθεκτικότητας κατά τη διάρκεια της κρίσης, αξιοποιώντας το φυσικό της περιβάλλον, τις ήδη υπάρχουσες υποδομές της και την τεχνογνωσία της σε θέματα εστίασης, φιλοξενίας και εμπορίου, προσανατολισμένα πάντα προς το τουριστικό προϊόν, διαφόρων –πέραν του προφανούς μαζικού τουρισμού σε νησιά όπως η Σαντορίνη, η Ρόδος, η Μύκονος, η Πάρος κ.ά.– τύπων και μορφών.

Το Νότιο Αιγαίο, σε αντίθεση με την πλειονότητα των υπόλοιπων ελληνικών περιφερειών, παρουσίασε χαμηλή δυναμικότητα στη μερική απασχόληση, αν και κατά τα χρόνια της περιόδου μελέτης υπήρξε σημαντική η αύξηση των απόλυτων μεγεθών. Μέχρι το 2011 τα μερίδια ακολούθησαν τα αντίστοιχα εθνικά, αλλά έπειτα η εν λόγω μορφή υποχώρησε, και μέχρι το 2017 είχε μειωθεί σημαντικά, αποτελώντας μόλις το 5,5% της συνολικής απασχόλησης στην Περιφέρεια, ενώ στην Αττική και σε εθνικό επίπεδο το αντίστοιχο μερίδιο ήταν διπλάσιο. Αυτές οι ενδείξεις αποτελούν μια «παραδοξότητα» για το Νότιο Αιγαίο, καθότι, όπως σημειώθηκε και στην ανάλυση, η μερική απασχόληση εντοπίζεται και σε χαμηλής ειδίκευσης επαγγέλματα του τριτογενούς τομέα ή σε θέσεις που αφορούν την αναψυχή, δραστηριότητες δηλαδή από τις οποίες βρίθει η Περιφέρεια. Ωστόσο, όπως γίνεται αντιληπτό, το μοντέλο απασχόλησης εκεί πήρε μια διαφοροποιημένη και πιο εντατικοποιημένη μορφή, η οποία καθορίστηκε –μεταξύ άλλων– και από την περιορισμένη διάρκεια του κύκλου εργασιών ετησίως, την κοινώς λεγόμενη σεζόν. Ως εκ τούτου, οι επιχειρήσεις της περιοχής προτίμησαν άλλες μορφές ευελιξίας, όπως την προεξάρχουσα προσωρινή απασχόληση (ή και την υπερωριακή απασχόληση, η οποία για λόγους έκτασης δεν αναλύθηκε στην παρούσα μελέτη), φαινόμενο που παρατηρήθηκε από το 2014 και έπειτα και στην επίσης τουριστική νησιωτική Περιφέρεια Ιονίων Νήσων (ΕΛΣΤΑΤ, 2018).

Η αυτοαπασχόληση χωρίς προσωπικό στην ΠΝΑ ακολούθησε τις εθνικές τάσεις, παρόλο που αρχικά (το 2005) το μερίδιο ήταν αρκετά πάνω από το εθνικό. Σταδιακά η πρακτική αυτή υποχώρησε στην ΠΝΑ, χωρίς ωστόσο να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι παρέμεινε πάνω από τα επίπεδα του συνόλου της χώρας. Το μοντέλο της μικρής –συχνά οικογενειακής– επιχείρησης, με συνεισφορά από συμβοηθούντα μέλη, είναι μια πρακτική που υποχωρεί, ακόμη και σε νησιωτικές περιοχές με σχετική παράδοση. Η εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης του τουριστικού προϊόντος, η στροφή της διαχείρισης του όγκου των επισκεπτών προς τα «all inclusive» πακέτα τα οποία παρακάμπτουν τον τοπικό επιχειρηματικό ιστό και η αύξηση του αριθμού των τουριστικών πακέτων με μορφή κρουαζιέρας είναι παράμετροι οι οποίες δημιουργούν ένα «εχθρικό» περιβάλλον προς την πρακτική της μη αγροτικής αυτοαπασχόλησης χωρίς προσωπικό. Αν συνυπολογιστεί και η ταυτόχρονη υποχώρηση των συμβοηθούντων μελών, όχι μόνο στην ΠΝΑ αλλά σε ολόκληρη τη χώρα, τότε οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι ένα επιχειρη-

ματικό μοντέλο δεκαετιών τείνει να δώσει τη θέση του σε πιο «ορθολογικές» και μεγαλύτερης παραγωγικότητας και έντασης δομές επιχειρήσεων. Αυτό φυσικά δεν ισχύει για το σύνολο της ΠΝΑ, η οποία περιλαμβάνει νησιά στα οποία δεν ευδοκιμεί σε καμία περίπτωση ο μαζικός τουρισμός, αλλά τουναντίον αποτελούν αυτό που η αγορά ονομάζει «εναλλακτικούς προορισμούς». Στον αντίποδα της κατεύθυνσης που έχουν πάρει προορισμοί όπως η Μύκονος, η Σαντορίνη ή η Ρόδος υπάρχει μια πλειάδα νησιών τα οποία δέχονται μεγάλους όγκους επισκεπτών κατά τη θερινή περίοδο καλύπτοντας διαφοροποιημένες ανάγκες, είτε με τη μορφή του θρησκευτικού τουρισμού (π.χ. Πάτμος) είτε απευθυνόμενοι σε ένα «φοιτητικό» κοινό (π.χ. Ίος, Αμοργός) είτε στον κατασκηνωτικό τουρισμό (π.χ. Αστυπάλαια, Κουφονήσια, Αντίπαρος) κ.λπ. Η ανωτέρω ιδιότυπη ισορροπία είναι εξάλλου και ένας από τους λόγους συγκράτησης της υποχώρησης της αυτοαπασχόλησης στην ΠΝΑ, της οποίας τα μερίδια εξακολουθούν να κυμαίνονται λίγο υψηλότερα από της χώρας, ενώ το ίδιο συμβαίνει ταυτόχρονα και με τα μερίδια των συμβοηθούντων μελών (ΕΛΣΤΑΤ, 2018).

Η προσωρινή απασχόληση αποτέλεσε την κυριότερη μορφή ευέλικτης εργασίας στο Νότιο Αιγαίο, και ειδικά μετά το 2009 επικράτησε καθολικά έναντι των άλλων δύο. Το σχετικό μερίδιο μάλιστα στην ΠΝΑ ήταν υπερδιπλάσιο από το αντίστοιχο στις υπόλοιπες χωρικές ενότητες, σκιαγραφώντας με απτό τρόπο το μοντέλο ευελιξίας του Νοτίου Αιγαίου (με αιχμή την προσωρινή απασχόληση) έναντι της υπόλοιπης χώρας (η οποία στράφηκε κυρίως στη μερική απασχόληση). Αυτή η διαφοροποίηση έγκειται στην κλαδική σύνθεση της ΠΝΑ, η οποία επικεντρώνεται στις δραστηριότητες του τουρισμού, αλλά και στο μοντέλο του τουρισμού το οποίο υποστηρίζει.

Λόγω αυτού του μοντέλου, στην ΠΝΑ ευδοκίμησαν διάφορες εναλλακτικές πρακτικές, όπως αυτή της μαθητείας για αποφοίτους ή και φοιτητές τουριστικών σχολών, η οποία χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τις μεγάλες ξενοδοχειακές μονάδες, πολυτελείς και μη. Το εργατικό αυτό δυναμικό κάλυψε ωστόσο πάγιες και κεντρικές ανάγκες κάνοντας κάθε είδους δουλειά στις επιχειρήσεις στις οποίες προσελήφθη, εργαζόμενο συχνά υπερωριακά δίχως αυτό το γεγονός να καταγράφεται σε επίσημες στατιστικές (Adam and Papatheodorou, 2016). Η μισθολογική πλευρά αυτών των πρακτικών εξακολουθεί να καλύπτεται από ένα θολό θεσμικό πλαίσιο, καθιστώντας σαφές ότι, αν και φαινομενικά η ΠΝΑ έδειξε να διαφυλάσσει το μεγαλύτερο μέρος της απασχόλησής της, εμποδίζοντας η μερική απασχόληση σε θέσεις χαμηλής ποιότητας να εξαπλωθεί ανεξέλεγκτα στις αγορές εργασίας της, ωστόσο η πραγματικότητα είναι αρκετά διαφορετική. Παρόμοια υπήρξε και η κατάσταση και στις πιο «συμβατικές» μορφές προσωρινής απασχόλησης, λόγω της εύκολα συγκαλύψιμης φύσης της, με την απουσία υπογεγραμμένων συμβάσεων να αποτελεί συχνό φαινόμενο.

Τα «σκιώδη» χαρακτηριστικά της εποχικής εργασίας υπονοούν αφενός πως η πραγματική παρουσία της ήταν και είναι πολύ εντονότερη από την καταγεγραμμένη και αφετέρου πως αποτελεί από τη φύση της μια κοινωνική σύμβαση με δυσμενείς όρους για τον εργαζόμενο. Συνυπολογίζοντας πως η εποχική εργασία αποτελεί ένα βασικό εργαλείο βιωσιμότητας των χωροκοινωνικών σχηματισμών με επίκεντρο τον τουρισμό

(όπως η Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου), καθίσταται σαφές πως η ανθεκτικότητα στην κρίση και στις υπόλοιπες μορφές ευελιξίας δεν βασίστηκε σε μια εύρυθμη και ωφέλιμη για τους εργαζομένους αγορά εργασίας υψηλών προτύπων, αλλά αντιθέτως σε ένα πλέγμα διαφόρων συνδυασμών υποαπασχόλησης και επισφαλών εργασιακών πρακτικών.

Εξετάζοντας πιο επισταμένα το προαναφερθέν παραγωγικό προφίλ του Νοτίου Αιγαίου, βλέπουμε πως ήδη από το 2005 η Περιφέρεια είχε ως επίκεντρο τη βιομηχανία του τουρισμού. Παραδοσιακά άλλωστε αποτελεί έναν από τους κυριότερους προορισμούς σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, με μια επιχειρηματική κουλτούρα στραμμένη στον τουρισμό εδώ και αρκετές δεκαετίες. Ωστόσο, αυτό που φαίνεται επιπλέον είναι πως η προαναφερθείσα εστίαση εντάθηκε κατά την περίοδο μελέτης. Ενώ η απασχόληση στους κλάδους της μεταποίησης υποχώρησε αισθητά και οι κατασκευές σχεδόν εξαφανίστηκαν (αμφότεροι αποτελούν κλάδους οι οποίοι επλήγησαν σημαντικά από την κρίση σε εθνικό επίπεδο), οι εργαζόμενοι στις δραστηριότητες φιλοξενίας και εστίασης αυξήθηκαν περαιτέρω. Το παραγωγικό προφίλ που παρουσιάζει η Περιφέρεια το 2017 (Διάγραμμα 3.4) περιστρέφεται γύρω από τις δραστηριότητες του τουρισμού και του εμπορίου, με επίσης μεγάλη συγκέντρωση εργαζομένων στον δημόσιο τομέα (όπως άλλωστε συμβαίνει και στις περισσότερες ελληνικές περιφέρειες).

Διάγραμμα 3.4: Απόλυτα μεγέθη απασχόλησης ανά κλάδο
για την Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου (2005-2017)

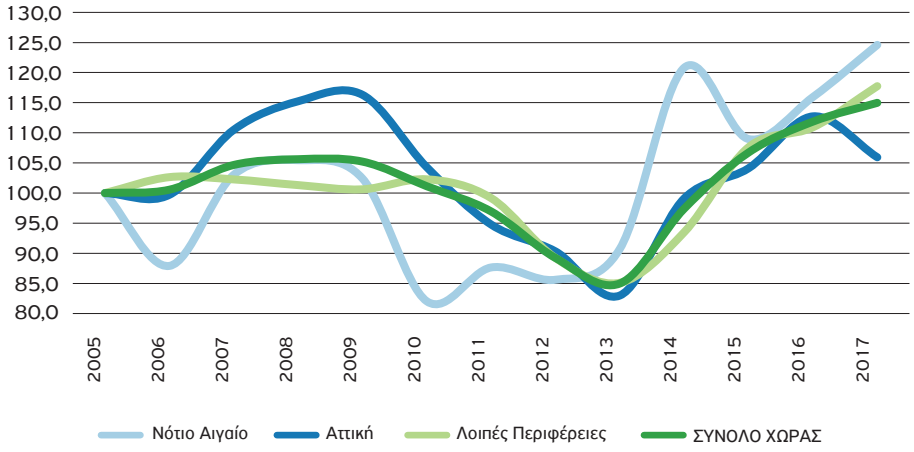

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Η πορεία προς τη σημερινή εδραίωση της θέσης της Περιφέρειας ως κυρίως προσανατολισμένης στον τουρισμό δεν υπήρξε ομαλή. Προ κρίσης, το Νότιο Αιγαίο

αντιμετώπισε έντονες αυξομειώσεις στον αριθμό των εργαζομένων στη βιομηχανία του τουρισμού, καταδεικνύοντας την ασταθή φύση τέτοιου είδους δραστηριοτήτων. Τα ανωτέρω ενδέχεται να σχετίζονται και με την ταυτόχρονη ενίσχυση της θέσης της Αθήνας ως τουριστικού προορισμού με σταδιακά αυξανόμενο όγκο επισκεπτών κατά την πάροδο της προηγούμενης δεκαετίας ως αποτέλεσμα της επιτυχούς διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, οι οποίοι αποτέλεσαν την αιχμή του δόρατος σε μια στρατηγική για να καταστεί η ελληνική πρωτεύουσα παγκόσμιας εμβέλειας αστικός προορισμός. Τα παραπάνω φαίνεται να επέδρασαν αυξάνοντας σημαντικά το εργατικό δυναμικό της Αττικής στον κλάδο της φιλοξενίας και εστίασης και πλήττοντας εναλλακτικούς εγχώριους προορισμούς, όπως το Νότιο Αιγαίο (βλ. Διάγραμμα 3.5).

Διάγραμμα 3.5: Εξέλιξη αριθμού εργαζομένων στον κλάδο της φιλοξενίας και εστίασης σε ΠΝΑ, Αττική, Λοιπές Περιφέρειες και Σύνολο Χώρας (2005-2017, 2005=100)

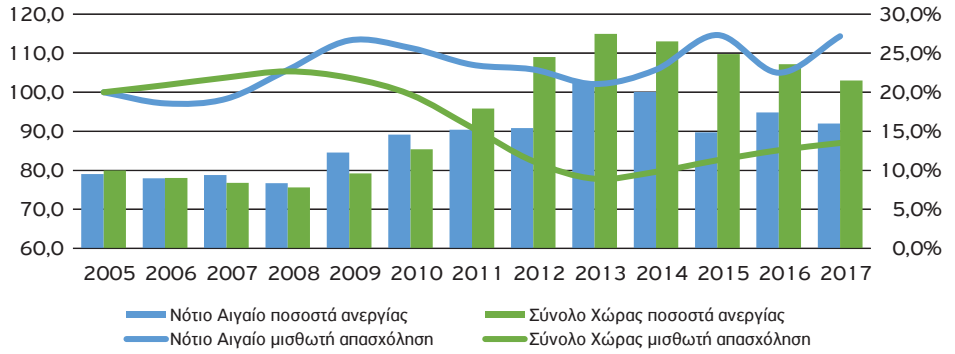
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί συγγραφέων)

Η ελληνική κρίση χρέους ήρθε να εντείνει το τέλμα ολόκληρης της χώρας όσον αφορά την απασχόληση, με αποτέλεσμα η θέση και της ΠΝΑ να επιδεινωθεί περαιτέρω. Ωστόσο, η ανάκαμψη στα νούμερα ήταν εντυπωσιακή: όπως προαναφέρθηκε, ο εγχώριος τουρισμός αποτέλεσε μία από τις ελάχιστες δραστηριότητες που «επέζησαν» από την κρίση.

Η Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου όχι μόνο είδε τους όγκους της απασχόλησης να αυξάνονται νωρίτερα από ό,τι στις υπόλοιπες χωρικές ενότητες, αλλά και ο ρυθμός αυτής της αύξησης υπήρξε πολύ μεγαλύτερος, καταδεικνύοντας τη χρησιμότητα της βαθιάς και μακρόχρονης τεχνογνωσίας στον κλάδο. Τελικά, η συνολική αύξηση του αριθμού των εργαζομένων στη φιλοξενία και εστίαση στην ΠΝΑ κατά τη διάρκεια της περιόδου μελέτης υπήρξε σημαντικότερη από οποιαδήποτε άλλη χωρική ενότητα.

Η μονόπλευρη εστίαση της Περιφέρειας σε έναν πολύ μικρό αριθμό κλάδων δεν απέβη ζημιογόνα για τα μεγέθη της απασχόλησής της, τουναντίον κράτησε τα μεγέθη της μισθωτής απασχόλησης σε υψηλά επίπεδα και τα ποσοστά ανεργίας σημαντικά χαμηλότερα σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ΠΝΑ είχε από το 2014 και μετά τα χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας στη χώρα, ενώ προηγουμένως την αντίστοιχη θέση στη λίστα κατείχαν τα Ιόνια Νησιά, μια περιφέρεια με επίσης έντονη δραστηριότητα στους κλάδους της φιλοξενίας και εστίασης. Όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 3.6, το Νότιο Αιγαίο όχι μόνο κατόρθωσε μέσα στην κρίση να διατηρήσει τα ποσοστά ανεργίας κάτω από τα εθνικά, μα το έπραξε χωρίς να θυσιάσει τη μισθωτή απασχόληση, η οποία ήδη από το 2011 κινήθηκε σε επίπεδα πάνω από τα αντίστοιχα της χώρας.

Διάγραμμα 3.6: Εξέλιξη μεριδίων ανεργίας και απόλυτων μεγεθών μισθωτής απασχόλησης για την ΠΝΑ και το σύνολο της χώρας (2005-2017)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί συγγραφέων)

Συνοπτικά, η Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου καθώς και οι υπόλοιπες περιφέρειες που ειδικεύονται στο τουριστικό προϊόν (όπως η Κρήτη και τα Ιόνια Νησιά, και δευτερευόντως το Βόρειο Αιγαίο) φαίνεται να ανταποκρίθηκαν πιο αποτελεσματικά στις απότομες αλλαγές που συντελούνται στην εγχώρια οικονομία, η οποία μαστίζεται από συνεχιζόμενη κρίση η διάρκεια της οποίας αγγίζει τα 10 χρόνια, και αποτελούν αξιοσημείωτες περιπτώσεις περιφερειών όχι μόνο συγκρινόμενες με τις υπόλοιπες ελληνικές, αλλά σε ένα γενικότερο νοτιοευρωπαϊκό πλαίσιο (Gialis et al., 2017). Οι νησιωτικές αυτές περιφέρειες διαθέτουν τον φυσικό πλούτο αλλά και την τεχνογνωσία να στηρίξουν το πρότυπο του τουρισμού του «ήλιου και της άμμου» (στη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρεται ως «sun and sand»): Συγκροτούνται από συμπλέγματα γραφικών νησιών και παραλιών, όπου έχουν αναπτυχθεί προηγμένες τουριστικές μονάδες και ένα επιχειρηματικό περιβάλλον που προκρίνει τον τουρισμό έναντι οποιασδήποτε άλλης δραστηριότητας. Σε αυτό το περιβάλλον επικρατεί μια «σιωπηρή» συμφωνία μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων, που εξασφαλίζει την ανεμπόδιστη και αδιάκοπη λειτουργία των υποδομών κατά την κρίσιμη περίοδο της τουριστικής σεζόν, της οποίας η διάρκεια διαφέρει από περιοχή

σε περιοχή (σε κάποιους δημοφιλείς προορισμούς, όπως η Ρόδος, η σεζόν εκτείνεται από τον Απρίλιο ως τον Οκτώβριο ή και ακόμη περισσότερο) (Gialis and Leontidou, 2016).

Η κρίση, η οποία άσκησε έντονη πίεση σε όλους τους υπόλοιπους κλάδους της ελληνικής οικονομίας (με τη βιομηχανία και τις κατασκευές να βρίσκονται υπό καθεστώς κατάρρευσης), δεν φάνηκε να επηρεάζει εξίσου την τουριστική δραστηριότητα, ειδικά σε περιφέρειες οι οποίες διέθεταν ήδη την εμπειρία της εκμετάλλευσης του τουριστικού τους προϊόντος. Η συνδυασμένη ανθεκτικότητα των εν λόγω δραστηριοτήτων, με την υποχώρηση της απασχόλησης στους υπόλοιπους κλάδους, ενέτεινε το ήδη προ κρίσης υπάρχον παραγωγικό προφίλ των τουριστικών περιφερειών. Αντιθέτως, περιφέρειες οι οποίες στηρίχθηκαν σε μια πιο ποικιλόμορφη οικονομική βάση, όπως αυτές με σημαντικά αστικά κέντρα ή ακόμη και η Κρήτη, η οποία διαθέτει δραστηριότητες του αστικού περιβάλλοντος, τουριστικό προϊόν, αλλά και μεταποιητική βάση, βγήκαν ζημιωμένες από την κρίση. Σε αυτή την παράδοξη εξέλιξη των πραγμάτων, οι ιδιοκτήτες των μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων κατέληξαν να βρίσκονται ανάμεσα στα ελάχιστα τμήματα της εγχώριας ελίτ που ενίσχυσαν τα κέρδη τους κατά την περίοδο μετά το 2008, με την τουριστική βιομηχανία να γνωρίζει μια νέα άνθηση στην παραγωγικότητά της, ως απόρροια του μειωμένου εργατικού κόστους, των αυξημένων αφίξεων ξένων επισκεπτών λόγω πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων σε χώρες της ευρύτερης περιοχής (όπως, για παράδειγμα, στην Τουρκία), και ενός νέου φορολογικού πλαισίου το οποίο την ευνόησε (Petrakos and Psycharis, 2015). Η περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου στηρίχθηκε μονόπλευρα θα έλεγε κανείς σε αυτές τις δραστηριότητες, ενισχύοντας τελικά τη θέση της στη χώρα κατά την πάροδο των τελευταίων ετών.

Όπως υπονοούν τα ανωτέρω ωστόσο, η άνθηση αυτή επήλθε σε βάρος των εργασιακών συνθηκών: μια πληθώρα επισφαλών πρακτικών και η εδραίωση της υποαπασχόλησης χειροτέρευσε την ήδη επιβαρυμένη θέση του εργατικού δυναμικού. Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα ότι η επιδείνωση των εργασιακών συνθηκών έλαβε χώρα σε κλάδους οι οποίοι καθ' όλη την έκταση της μελέτης υπογραμμίζουμε πως παρέμειναν σχετικά δυναμικοί, σε αντίθεση με το μεγαλύτερο μέρος της εγχώριας παραγωγικής βάσης. Ως εκ τούτου, η ζήτηση σε αυτούς τους κλάδους αναφέρεται σε απαξιωμένη εργασία. Μικρότεροι ή μεγαλύτεροι εργοδότες στην περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, αλλά και αλλού, φαίνεται να αξιοποίησαν τη συγκυρία για να καλύψουν επιχειρησιακές τους ανάγκες με περισσότερο επισφαλείς και λιγότερο καλοπληρωμένους εργαζομένους. Μια σειρά νομοθετημάτων αλλά και η πίεση του διεθνούς ανταγωνισμού κατέστησαν τις ανωτέρω εξελίξεις μια «λογική» αντίδραση της αγοράς στις αναδυόμενες ευκαιρίες και τις εντεινόμενες πιέσεις, αφήνοντας λίγες αμφιβολίες για το μέλλον της ποιότητας της εργασίας, ειδικά αν συνυπολογιστεί η «δαμόκλειος σπάθη» της μακροχρόνιας ανεργίας, που οδηγεί μεγάλα τμήματα του εργατικού δυναμικού να αποδεχθούν αδιαμαρτύρητα τους δυσμενείς αυτούς όρους.

Κεφάλαιο 4

Παρεπόμενα της κρίσης και νέες τάσεις στην Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου: Νέοι άνεργοι ή εκτός εκπαίδευσης/κατάρτισης (NEETs) και συγκαλυμμένη ανεργία

4.1 Το φαινόμενο των NEETs και οι ποικίλες διαστάσεις του

Στην ΕΕ υπάρχουν τμήματα του πληθυσμού που απουσιάζουν από κάθε διαδικασία κοινωνικής και εργασιακής ενσωμάτωσης ή συμμετοχής στο κοινωνικό κράτος. Συγκεκριμένα, αυτά τα κομμάτια της ευρωπαϊκής νεολαίας αναφέρονται με τον περιγραφικό όρο «Νέοι άνεργοι ή εκτός εκπαίδευσης/ κατάρτισης» (Not in Employment Education or Training – NEETs). Οι NEETs αποτελούν μια ευάλωτη ομάδα και είναι διαρκώς εκτεθειμένοι στον κίνδυνο του κοινωνικού αποκλεισμού (Papadakis et al., 2015: 44-75). Ο ΟΟΣΑ στην 8η έκθεσή του με τίτλο *Society in a Glance 2016* αναφέρει ότι οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης είναι τόσο ισχυρές στους νέους ανθρώπους 15-29 ετών, ώστε τους οδηγούν να έχουν χαμηλότερα επίπεδα ευτυχίας, εμπιστοσύνης και ικανοποίησης από τη ζωή τους. Κάποιες οικονομικές εκτιμήσεις δείχνουν ότι το ακαθάριστο προϊόν που χάνεται από την αδρανοποίησή τους εκτιμάται στα 360-605 δισ. δολάρια, δηλαδή το 0,9%-1,5% του ΑΕΠ των χωρών του ΟΟΣΑ.

Στην Ελλάδα της αυστηρής δημοσιονομικής προσαρμογής ζει και αναπαράγεται το υψηλότερο ποσοστό NEETs στις χώρες του ΟΟΣΑ μετά την Τουρκία και την Ιταλία και το υψηλότερο ποσοστό των NEETs που κατέχουν πανεπιστημιακούς τίτλους. Επίσης, στην Ελλάδα οι NEETs κατά κανόνα ζουν με τους γονείς τους. Συνήθως πρόκειται για νέους που έχουν γεννηθεί σε ξένη χώρα (μετανάστες, πρόσφυγες κ.λπ.).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η σημαντικότερη πρόκληση που αντιμετωπίζει η ΕΕ είναι η αναβάθμιση των δεξιοτήτων του πληθυσμού της και η μείωση της χαμηλής επίδοσης στις βασικές δεξιότητες ανάμεσα στον νεανικό και τον ενήλικο πληθυσμό της (European Commission, 2016: 26).

Το φαινόμενο των NEETs παρουσιάζει ένταση και αναδεικνύει την αδυναμία διακρατικών μορφωμάτων (ΕΕ, ΟΟΣΑ) αλλά και χωρών ως προς τα ζητήματα ένταξης, απασχόλησης και διά βίου μάθησης, την αναποτελεσματικότητα των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης και εκπαίδευσης (σε εθνικό επίπεδο) αλλά και την αδυναμία της ίδιας της

κοινωνίας, η οποία δυσκολεύεται να επανενσωματώσει όσους βρίσκονται στο κατώφλι της οδύνης. Αποτελέσματα της έμφασης που αποδίδουν στο φαινόμενο οι ενωσιακές πολιτικές είναι η δημιουργία και η συμπερίληψη του δείκτη των NEETs στην ετήσια έκθεση για την κατάσταση των πραγμάτων στην ΕΕ. Οι NEETs συχνά βρίσκονται στο κοινωνικό περιθώριο, είναι απόντες από διαδικασίες δημόσιου διαλόγου και συνιστούν μια ιδιαίτερη μεταβλητή στις δημόσιες πολιτικές των εθνικών κρατών και των ευρωπαϊκών θεσμών. Με βάση τα παραπάνω, οι NEETs στην Ελλάδα αποτελούν μέρος του τεράστιου προβλήματος της ανεργίας των νέων και των δομικών προβλημάτων του κοινωνικού κράτους και της ελληνικής αγοράς εργασίας, η οποία διακρίνεται –μεταξύ άλλων– από κατακερματισμό (Ferrera, 1996, 2010) και πόλωση (Eurofound, 2015· Fernández-Macías, 2015). Στην παρούσα μελέτη αναλύονται τα στοιχεία των αγορών εργασίας που αφορούν την ΠΝΑ.

Η εικόνα για τους όρους ζωής των NEETs στην περίπτωση της ΠΝΑ είναι περιορισμένη και δεν είναι επ' ουδενί βιβλιογραφικά τεκμηριωμένη. Στον Πίνακα 4.1 παρουσιάζεται ο αριθμός των νέων ηλικίας 15-29 ετών, που βρίσκεται εκτός δομών απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης (NEETs) στην ΠΝΑ. Τα στοιχεία καλύπτουν τη δεκαετία 2008-2017. Ο πίνακας διαιρεί τα στοιχεία σε δύο διακριτές υποπεριόδους: Η πρώτη (2008-2012) αφορά την περίοδο εκδήλωσης της οικονομικής κρίσης. Η δεύτερη (2013-2017) αφορά την περίοδο η οποία μακροοικονομικά ονομάζεται περίοδος αναιμικής ανάκαμψης.

Στην πρώτη υποπερίοδο, ο αριθμός των NEETs αυξάνεται κατά 25,9%, επηρεάζοντας σημαντικά τις τοπικές αγορές εργασίας. Από αυτούς σχεδόν το 70% είναι άνεργοι. Στη δεύτερη υποπερίοδο, ο αριθμός των NEETs βαίνει μειούμενος κατά 10,8%, επίδοση που σηματοδοτεί μερικώς την ομαλοποίηση της κοινωνικής και της οικονομικής ζωής. Από αυτούς περίπου οι μισοί (το 51,2%) είναι άνεργοι.

Πίνακας 4.1: Νέοι ηλικίας 15-29 ετών εκτός δομών απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης (NEETs) (ΠΝΑ, 2008-2017)

Έτος	Νέοι 15-29 ετών εκτός δομών απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης (NEET's)				
	Σύνολο	Άνεργοι	Αναζητούν εργασία αλλά δεν είναι διαθέσιμοι	Θα ήθελαν να εργαστούν αλλά δεν αναζητούν	Άλλο
2017	12,3	6,3	1,6	0,2	4,1
2013	13,8	9,4	0,8	0,3	3,5
2008	11	4,5	0,8	0,2	5,6
2008-2012	25,90%	108,00%	-6,20%	40,80%	-38,30%
2013-2017	-10,80%	-32,30%	116,10%	-15,80%	20,00%
2008-2017	12,20%	40,90%	102,80%	18,60%	-26,00%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Η ανεργία των νέων και το ζήτημα του πώς μπορούν να συμμετάσχουν αποτελεσματικά πολλοί νέοι στον κόσμο της εργασίας βρίσκονται στο επίκεντρο της ατζέντας πολιτικής της ΕΕ από το 2010.

Υπό το πρίσμα της κρίσης, διαμορφωτές κοινωνικών πολιτικών, ερευνητές και θεσμικοί κυβερνητικοί αξιωματούχοι έχουν αναζητήσει νέους τρόπους παρακολούθησης και ανάλυσης των συνθηκών της αγοράς εργασίας. Από την αρχή η έννοια των NEETs έχει αποδειχθεί ένα ισχυρό εργαλείο για την ενίσχυση της κατανόησης των τρωτών σημείων των νέων όσον αφορά τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας.

Ο όρος μπορεί να ενσωματώσει μικρότερες υποομάδες, όπως τις νεαρές μητέρες και τους νέους με ειδικές ανάγκες – ομάδες που κινδυνεύουν ιδιαίτερα να περιθωριοποιηθούν. Επιπλέον, ο δείκτης NEET βοήθησε να επαναπροσδιοριστούν οι στόχοι πολιτικής στον τομέα της νεολαίας και έχει συμβάλει ουσιαστικά στη βασική παρακολούθηση-πλαίσιο της οικονομικής και της κοινωνικής σφαίρας της ΕΕ (Eurofound, 2016).

Ωστόσο, παρά την ταχύτητα με την οποία ενσωματώθηκε στη δημόσια συζήτηση, η έννοια έχει επικριθεί μερικές φορές λόγω της ετερογένειας του πληθυσμού που περιλαμβάνει. Το κοινό χαρακτηριστικό του πληθυσμού είναι ότι δεν συσσωρεύει ανθρώπινο κεφάλαιο μέσω της αγοράς εργασίας ή της εκπαίδευσης, ενώ κατά τα άλλα οι διάφορες ομάδες αυτής της κατηγορίας έχουν πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά και ανάγκες. Αυτή η ετερογένεια παράγει σημαντικές συνέπειες για τον σχεδιασμό των κατάλληλων πολιτικών.

Οι κυβερνήσεις στην ΕΕ έχουν θέσει σωστά στόχους για τη μείωση του συνολικού ποσοστού των NEETs. Η παρούσα μελέτη επικεντρώνει στους NEETs στην αγορά εργασίας της Ελλάδας, και ειδικότερα της ΠΝΑ. Παρέχει μια ανάλυση με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα για κάθε υποομάδα και περιγράφει τη σύνθεση και τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού NEETs. Ο όρος αποτελεί βασικό εργαλείο για την καλύτερη κατανόηση της έκτασης της πολύπλευρης ευπάθειας της νεολαίας όσον αφορά τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας και τον κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού.

Στα επίσημα κείμενα πολιτικής της ΕΕ χρησιμοποιούνται πολλές υποομάδες ώστε να προσδιοριστούν συγκεκριμένα ζητήματα και χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν ενδεχομένως να έχουν αποτελεσματική αντιμετώπιση, με έμφαση στους κοινωνικοδημογραφικούς παράγοντες, με την ομάδα των νέων με ανώτερο επίπεδο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης –το αποκαλούμενο «κενό μέσης εκπαίδευσης»– να είναι η μεγαλύτερη. Τα ευρήματα δείχνουν ότι η εκπαίδευση επιβεβαιώνεται ως η καλύτερη προστασία από την ανεργία και τον κοινωνικό αποκλεισμό και προοπτικά από τη δημιουργία NEETs.

Ως ειδική κοινωνική ομάδα παράγει εκτός από οικονομικό και ιδιαίτερο κοινωνικό κόστος, με την έννοια της πολιτικής περιθωριοποίησης και της μη συμμετοχής στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων (Salvatore, 2012).

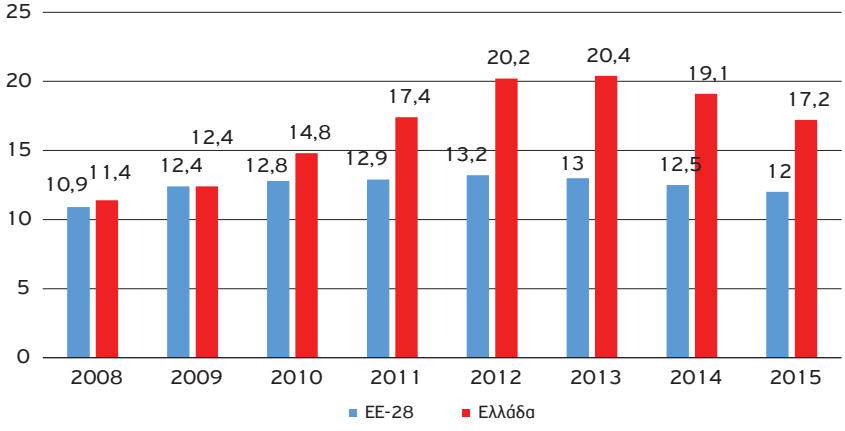
Λαμβάνοντας υπόψη ότι η νέα στρατηγική «ΕΕ 2020» παρουσιάζει τρεις προτεραιότητες σε σχέση με το είδος και την ποιότητα της προτεινόμενης ανάπτυξης, η ανάπτυξη

οφείλει να είναι: 1. «έξυπνη», 2. «αειφόρος», 3. «περιεκτική». Σύμφωνα με την πρόσφατη έκθεση του Eurofound (2012), οι NEETs στην Ευρώπη ταξινομούνται σε πέντε βασικές υποομάδες:

1. *οι συμβατικά άνεργοι* (*the conventionally unemployed*), η μεγαλύτερη υποομάδα, η οποία μπορεί να υποδιαιρεθεί σε μακροχρόνια και βραχυχρόνια ανέργους·
2. *οι μη διαθέσιμοι* (*the unavailable*), η οποία περιλαμβάνει τους νέους φροντιστές, τους νέους με οικογενειακές ευθύνες και τους νέους οι οποίοι είναι άρρωστοι ή άνθρωποι με αναπηρίες·
3. *οι ανενεργοί* (*the disengaged*), οι νέοι που δεν αναζητούν εργασία ή εκπαίδευση και δεν περιορίζονται από άλλες υποχρεώσεις ή ανικανότητες και επιδιώκουν επικίνδυνους τρόπους ζωής·
4. *οι αναζητούντες ευκαιρία* (*the opportunity-seekers*), οι νέοι που αναζητούν ενεργά εργασία ή κατάρτιση, αλλά προσδοκούν ευκαιρίες που θεωρούν κατάλληλες για τις ικανότητες και την κατάστασή τους·
5. *οι εθελοντές NEETs* (*the voluntary NEETs*), οι νέοι που ταξιδεύουν και αυτοί που εργάζονται εποικοδομητικά σε άλλες δραστηριότητες, όπως η τέχνη, η μουσική και η αυτοκατευθυνόμενη μάθηση (Eurofound, 2012: 24· Drakaki et al., 2014).

Επικεντρώνοντας στην ελληνική περίπτωση, στο Διάγραμμα 4.1 καταγράφονται τα ποσοστά των NEETs συγκριτικά στην Ελλάδα και στην ΕΕ την περίοδο 2008-2015.

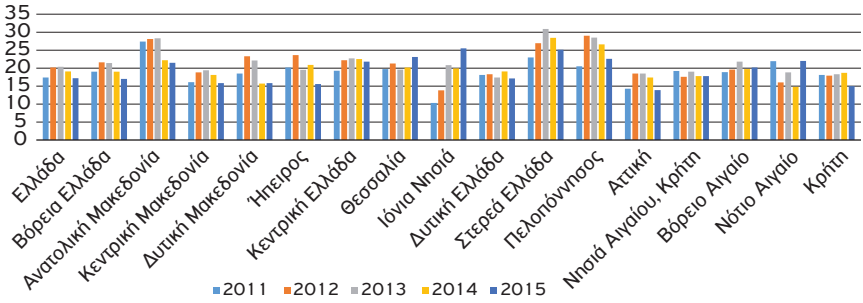
Διάγραμμα 4.1: Ποσοστά των NEETs σε Ελλάδα και ΕΕ-28 (2008-2015)

Πηγή: Eurostat, 2017, διαθέσιμο στο Papadakis et al. (2017: 14).

Στο Διάγραμμα 4.2. καταγράφονται τα ποσοστά των NEETs στις ελληνικές περιφέρειες σύμφωνα με το σύστημα χωρικής ταξινόμησης (NUTS 2) την περίοδο 2011-2015 (Papadakis et al., 2017):

Διάγραμμα 4.2: Ποσοστά των NEETs στις ελληνικές περιφέρειες (NUTS 2) (2011-2015) (%)

Πηγή: Eurostat, 2017, διαθέσιμο στο Papadakis et al. (2017: 15).

Σε επίπεδο ΕΕ διαμορφώθηκαν ενιαίες γραμμές πολιτικής για την αντιμετώπιση του φαινομένου των NEETs. Μια σειρά από ενέργειες για την ενίσχυση της μετάβασης των νέων από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας δρομολογούνται με τη διαμόρφωση ενός νέου θεσμικού πλαισίου ή με την αναδιαμόρφωση του παλαιότερου:

- Ενισχύεται ο θεσμός της «μαθητείας» και επιχειρείται η μεταφορά της πολιτικής αυτής στα κράτη-μέλη του Νότου, τα οποία πλήττονται ιδιαίτερα από την ανεργία των νέων (Ελλάδα, Ισπανία, Βουλγαρία κ.ά.).
- Ενισχύεται η νεανική επιχειρηματικότητα.
- Ενισχύονται οι πολιτικές για την υλοποίηση προγραμμάτων απόκτησης εργασιακής εμπειρίας και ανάπτυξης των δεξιοτήτων.

Προωθείται η βελτίωση και η ενίσχυση των υπηρεσιών κοινωνικής πολιτικής μέσω της δημιουργίας κέντρων εξυπηρέτησης νέων (one-stop shops) έτσι ώστε να διασυνδέονται υπηρεσίες με στόχο την εξυπηρέτηση και την εργασιακή ένταξη των νέων (Λάββας, 2016).

Κεφάλαιο 5

Παρεπόμενα της κρίσης στις τοπικές αγορές εργασίας της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου: Συγκριτική ανάλυση της τοπικής αγοράς εργασίας της Ρόδου

5.1 Συνεκτίμηση επιπτώσεων γεωγραφικού/νησιωτικού καταμερισμού – Ανάλυση στοιχείων συστήματος ΕΡΓΑΝΗ

Η μελέτη δίνει έμφαση στην τοπική αγορά εργασίας της Ρόδου λόγω της οικονομικής και της κοινωνικής βαρύτητας που παρουσιάζει συνολικά στην ΠΝΑ. Τα στοιχεία του συστήματος ΕΡΓΑΝΗ για την ΠΝΑ επιτρέπουν μια πληρέστερη προσέγγιση των αγορών εργασίας της. Για να δοθεί μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα, ακολουθεί μια σύντομη ιστορική διαδρομή με στοιχεία για την ΠΝΑ.

Η πόλη της Ρόδου είναι πρωτεύουσα του Νομού Δωδεκανήσου και της Επαρχίας Ρόδου. Η Ρόδος είναι το μεγαλύτερο νησί του νομού και το τέταρτο σε μέγεθος νησί της Ελλάδας. Ο Δήμος Ροδίων καταλαμβάνει το βορειοανατολικό άκρο της νήσου. Εκτείνεται από το ακρωτήρι Ζωνάρι (Ενυδρείο) βόρεια μέχρι τα όρια με τον οικισμό Κοσκινού νότια, τον Δήμο Ιαλυσού δυτικά και την ακτογραμμή ανατολικά. Η έκταση των διοικητικών ορίων του Δήμου Ρόδου είναι 2.040,96 ha και η επιφάνεια του εγκεκριμένου σχεδίου πόλεως είναι 849,14 ha. Παρά το ότι καταλαμβάνει μόλις το 1,46% της έκτασης του νησιού συγκεντρώνει το 46% του πληθυσμού του. Ο πληθυσμός του Δήμου Ρόδου αριθμεί, σύμφωνα με την απογραφή του 2011, 50.636 κατοίκους, γεγονός που τον κατατάσσει ανάμεσα στους 10 μεγαλύτερους δήμους της χώρας. Οικονομικά η Ρόδος στηρίζεται σχεδόν ολοκληρωτικά στον τουρισμό, ο οποίος σε συνδυασμό με τις πολλαπλασιαστικές του επιρροές συμβάλλει σε ποσοστό άνω του 80% στο τοπικό εισόδημα, καλύπτοντας μαζί με τις παράλληλες δραστηριότητες πάνω από το 50% της απασχόλησης.

Η περίοδος της ιταλικής κατοχής (1912-1945) συμπίπτει με την έναρξη της πρώιμης τουριστικής ανάπτυξης του νησιού, ενώ ταυτόχρονα ξεκινάει και η πρώτη οργανωμένη προσπάθεια σχεδιασμού εκτεταμένου τμήματος της σημερινής πόλης. Το 1926 συντάσσεται το «Piano Regolatore» από τον Ιταλό αρχιτέκτονα Florestano Di Fausto, το ρυθμιστικό δηλαδή σχέδιο αναβίωσης και επέκτασης της πόλης. Από την Ενσωμάτωση (1947) και μέχρι τις αρχές του 1970 η πόλη συνεχίζει να εξελίσσεται στις γραμμές

του πολεοδομικού σχεδίου της περιόδου της Ιταλοκρατίας. Από τη δεκαετία του ΄70 παρατηρείται ταχεία τουριστική και πληθυσμιακή ανάπτυξη ολόκληρου του νησιού. Ο τουρισμός συγκεντρώθηκε στο βόρειο τμήμα, λόγω της διαθεσιμότητας βασικών υποδομών και κοινωνικών υπηρεσιών. Το νησί της Ρόδου, που στηριζόταν αρχικά στην αγροτική οικονομία και είχε περιορισμένες ευκαιρίες απασχόλησης στον αστικό χώρο και φθίνοντα πληθυσμό, μετατράπηκε σε διεθνή προορισμό και περιφερειακό κέντρο της ευρύτερης περιοχής.

Πίνακας 5.1: Αναγγελίες πρόσληψης, αναγγελίες οικειοθελούς αποχώρησης, καταγγελίες συμβάσεων αορίστου χρόνου, λήξεις συμβάσεων αορίστου χρόνου, σύνολο αποχωρήσεων και ισοζύγιο καθαρών ροών (2013-2017)

ΑΝΑΓΓΕΛΙΕΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	80.611	113.380	132.057	148.944	169.318
ΡΟΔΟΥ	30.466	40.851	47.732	52.867	59.677
ΑΝΑΓΓΕΛΙΕΣ ΟΙΚΙΟΘΕΛΟΥΣ ΑΠΟΧΩΡΗΣΗΣ	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	16.146	30.341	37.120	43.705	48.873
ΡΟΔΟΥ	4.970	9.233	11.118	12.641	14.201
ΚΑΤΑΓΓΕΛΙΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ ΑΟΡΙΣΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	13.141	18.947	22.886	26.441	33.365
ΡΟΔΟΥ	2.227	3.018	3.730	4.192	4.705
ΛΗΞΕΙΣ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ ΟΡΙΣΜΕΝΟΥ ΧΡΟΝΟΥ	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	47.416	60.997	69.199	76.068	83.804
ΡΟΔΟΥ	21.467	27.067	31.636	34.811	39.226
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΟΧΩΡΗΣΕΩΝ	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	76.703	110.285	129.205	146.214	166.042
ΡΟΔΟΥ	28.664	39.318	46.484	51.644	58.132
ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΚΑΘΑΡΩΝ ΡΟΩΝ	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	3.908	3.095	2.852	2.730	3.908
ΡΟΔΟΥ	1.802	1.533	1.248	1.223	1.545

Πηγή: Τεύχος Δεκεμβρίου ΕΡΓΑΝΗ, Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Η διαφαινόμενη τουριστική ανάπτυξη του νησιού οδηγεί έγκαιρα στην ανάθεση στο γραφείο Δοξιάδη του σχεδίου επέκτασης της πόλης της Ρόδου, που θεσμοθετήθηκε το 1973 και διπλασίαζε ουσιαστικά την έκταση της πόλης. Την ίδια εποχή, και ειδικά στην περίοδο μετά το '80, στην υπόλοιπη Ελλάδα η αστικοποίηση του περιαστικού χώρου έγινε αποκλειστικά με αυθαίρετες κατατμήσεις περιοχών και παράνομη δόμηση, που θεσμοθετήθηκαν στη συνέχεια (Petrakos and Economou, 2004). Το 1987 θεσμοθετείται το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο του Δήμου οπότε και εγκρίνονται επεκτάσεις έκτασης περίπου 1.700 στρεμμάτων. Σε αυτές περιλαμβάνονται εννέα (9) οικοδομικοί συνεταιρισμοί και οι περιοχές Αγ. Απόστολοι-Ασγούρου, Ροδοπούλα, Άνω Ροδίνι και ο οικισμός των Κρητικών.

Μέχρι και τη δεκαετία του ΄80 περίπου, η πόλη αναπτύσσεται στην εντός σχεδίου περιοχή. Έκτοτε, η καθυστέρηση στον σχεδιασμό και τη θεσμοθέτηση των προβλεπόμενων επεκτάσεων σε συνδυασμό με τον σταδιακό κορεσμό της εντός σχεδίου περιοχής και τη ραγδαία αύξηση της αξίας γης κατεύθυναν την οικοδομική δραστηριότητα, με εντατικούς πια ρυθμούς, στην εκτός σχεδίου περιοχή. Η έκταση της δεύτερης ανέρχεται σήμερα σε 9.975 στρέμματα, το μισό περίπου της έκτασης των διοικητικών ορίων του Δήμου αφού αφαιρεθούν αρχαιολογικοί χώροι, παράλια και λιμάνια. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, η αδυναμία έγκαιρου πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού σε συνδυασμό με τα νέα κοινωνικοοικονομικά και πληθυσμιακά δεδομένα οδήγησαν την τελευταία 20ετία στη σχεδόν ολοκληρωτική κατάληψη της εξωαστικής περιοχής του Δήμου.

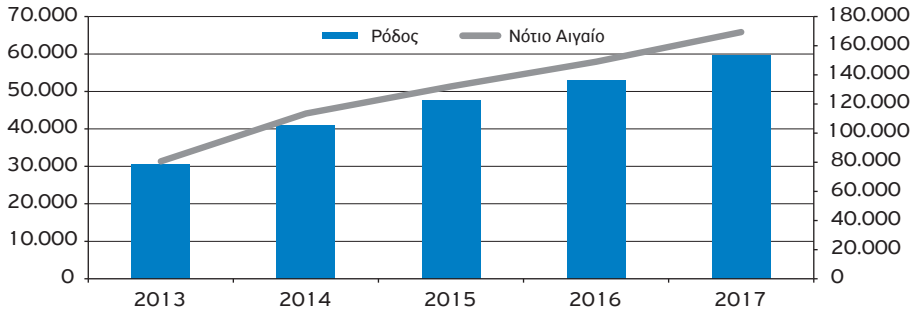
Οι επιμέρους πλευρές της αγοράς εργασίας που αναδεικνύονται από το σύστημα ΕΡΓΑΝΗ είναι: α) οι αναγγελίες πρόσληψης, β) οι αναγγελίες οικειοθελούς αποχώρησης, γ) οι καταγγελίες συμβάσεων αορίστου χρόνου, δ) οι λήξεις συμβάσεων αορίστου χρόνου, ε) το σύνολο των αποχωρήσεων και στ) το ισοζύγιο καθαρών ροών. Πιο αναλυτικά, όσον αφορά τη Ρόδο και την ΠΝΑ, προκύπτουν τα εξής (βλ. και Πίνακα 5.1):

α) Αναγγελίες πρόσληψης

Στην πρώτη υποκατηγορία, αυτήν των αναγγελιών πρόσληψης, προκύπτει ότι από το έτος 2013 έως το 2017 υπάρχει σχεδόν διπλασιασμός. Στην ΠΝΑ συνολικότερα, το 2013 έγιναν 80.611 προσλήψεις, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 169.318 προσλήψεις. Η πορεία ήταν σταθερά ανοδική όλη την πενταετία. Για την πόλη της Ρόδου ειδικότερα, η εικόνα είναι παρόμοια. Το 2013 έγιναν 30.466 αναγγελίες πρόσληψης, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 59.677 προσλήψεις. Ο Πίνακας 5.1 και το Διάγραμμα 5.1 αποτυπώνουν αυτή την πορεία. Η χρονική περίοδος 2013-2017, την οποία καλύπτουν τα στοιχεία του συστήματος ΕΡΓΑΝΗ, ανήκει με βάση την περιοδική τυπολογία που προτείνει η μελέτη στην περίοδο της ανάκαμψης. Επίσης, το εν λόγω στοιχείο φαίνεται να επιβεβαιώνει την αρχική εκτίμηση της μελέτης ότι πρόκειται για μια «εξαιρετική περιφέρεια» στον αντίποδα της συνολικής εικόνας της χώρας. Το επίπεδο διαμόρφωσης των αναγγελιών πρόσληψης για την υπό μελέτη περίοδο, αποτυπώνεται στις αγορές εργασίας και στους βασικούς μακροοικονομικούς και δημοσιονομικούς δείκτες καταγράφοντας αναιμική ανάκαμψη. Η αλλαγή της φάσης του οικονομικού κύκλου δρομολογεί νέα

επίπεδα «εργασιακής κανονικότητας», όπου οι αυξημένες προσλήψεις συμβαδίζουν με την αυξανόμενη ευελικτοποίηση των αγορών εργασίας.

Διάγραμμα 5.1: Αναγγελίες πρόσληψης (Ρόδος και ΠΝΑ, 2013-2017)

Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

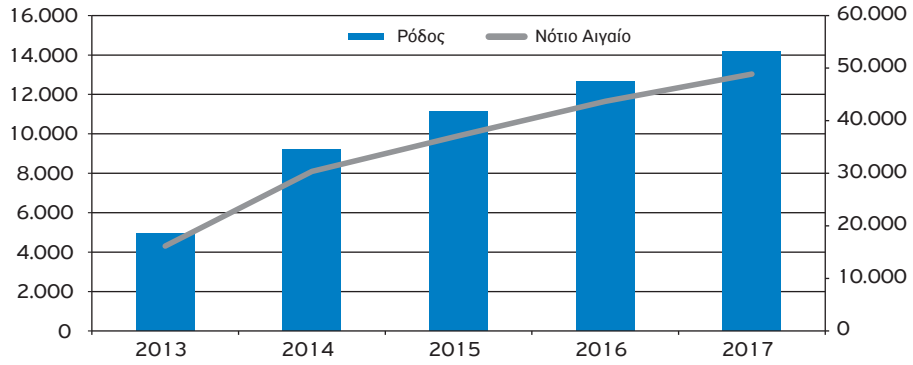
β) Αναγγελίες οικειοθελούς αποχώρησης

Στη δεύτερη υποκατηγορία που μελετάται, αυτή των αναγγελιών οικειοθελούς αποχώρησης, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 5.1 και του Διαγράμματος 5.2, από το έτος 2013 έως το 2017 υπάρχει σχεδόν τριπλασιασμός των αναγγελιών. Στην ΠΝΑ συνολικότερα, το 2013 έγιναν 16.146 αναγγελίες οικειοθελούς αποχώρησης, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 48.873 αποχωρήσεις. Για την πόλη της Ρόδου ειδικότερα, η εικόνα είναι παρόμοια. Το 2013 έγιναν 4.970 αναγγελίες οικειοθελούς αποχώρησης, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 14.201 αποχωρήσεις.

Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν σε έναν βαθμό την άνοδο της εντατικοποίησης σε συγκεκριμένους κλάδους που διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στις εν λόγω νησιωτικές αγορές εργασίας και σε συνδυασμό με την άρση θεσμικών περιορισμών ή εμποδίων που ίσχυαν παλαιότερα στις αγορές εργασίας επιτρέπουν την ταχύτερη είσοδο ή έξοδο των εργαζομένων σε διάφορους κλάδους.

Ακόμη, αυτός ο δείκτης μπορεί να εκφράζει εν μέρει την απορρύθμιση των αγορών εργασίας και τη συρρίκνωση των εργασιακών δικαιωμάτων. Ο δείκτης συγκαλύπτει συμπεριφορές «οικιοθελούς αποχώρησης», εφόσον το νομοθετικό πλαίσιο τα προηγούμενα χρόνια επέτρεπε στους εργοδότες να δηλώνουν μόνοι τους εκ των υστέρων τις μεταβολές στο προσωπικό. Πρόκειται για αποχωρήσεις, τις οποίες σε αρκετές περιπτώσεις ο άμεσα ενδιαφερόμενος και θιγόμενος, δηλαδή ο εργαζόμενος, τις μάθαινε εβδομάδες ή και μήνες αργότερα. Το άμεσο αποτέλεσμα ήταν να χάνει τις προθεσμίες που προβλέπονται από τη νομοθεσία προκειμένου να διεκδικήσει τις προβλεπόμενες αποζημιώσεις. Σε αυτές τις περιπτώσεις, καθίσταται προφανές ότι δεν πρόκειται για οικειοθελείς αποχωρήσεις, αλλά για συγκαλυμμένες απολύσεις.

Διάγραμμα 5.2: Αναγγελίες οικειοθελούς αποχώρησης
(Ρόδος και ΠΝΑ, 2013-2017)

Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

γ) Καταγγελίες συμβάσεων αορίστου χρόνου[6]

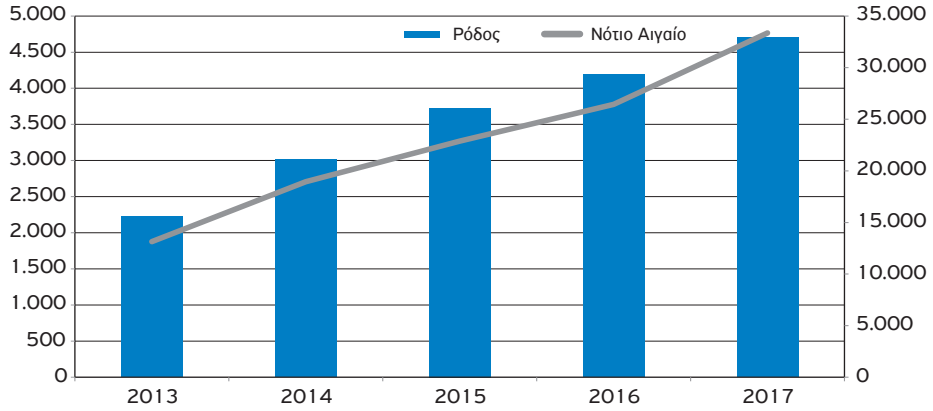
Στην τρίτη υποκατηγορία, αυτή των καταγγελιών συμβάσεων αορίστου χρόνου, τα στοιχεία του Πίνακα 5.1 και του Διαγράμματος 5.3 δείχνουν ότι από το 2013 έως το 2017 υπάρχει σημαντική αύξηση. Στην ΠΝΑ συνολικότερα, το 2013 έγιναν 13.141 καταγγελίες, ενώ το 2017 καταγράφηκαν 33.365 καταγγελίες. Για το νησί της Ρόδου η εικόνα είναι παρόμοια. Το 2013 έγιναν 2.227 καταγγελίες οικειοθελούς αποχώρησης, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 4.705 καταγγελίες.

Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν σε έναν βαθμό την εποχικότητα και την προσωρινότητα των θέσεων εργασίας που συγκροτούν το «θαύμα του τουρισμού». Οι καταγγελίες συμβάσεων αορίστου χρόνου δείχνουν την επιδείνωση των εργασιακών σχέσεων και την εντεινόμενη αβεβαιότητα που επικρατεί ακόμη και σε κλάδους αιχμής, όπως ο τουρισμός. Οι καταγγελίες αποτυπώνουν σε αρκετές περιπτώσεις «συνθήκες γαλέρας»,

[6] *Καταγγελία σύμβασης: Η σύμβαση εργασίας αορίστου χρόνου λύεται οποτεδήποτε ελεύθερα από τον εργοδότη, εφόσον τηρήσει τις νόμιμες διατυπώσεις, δηλαδή να κοινοποιήσει έγγραφη καταγγελία της σύμβασης εργασίας και να καταβάλει την αποζημίωση. Ο εργοδότης μπορεί να απολύσει έναν υπάλληλο είτε απροειδοποίητα (έκτακτη καταγγελία) είτε με προειδοποίηση (τακτική καταγγελία με προμήνυση), οπότε η οφειλόμενη αποζημίωση μειώνεται κατά 50%. Όταν η αποζημίωση λόγω καταγγελίας της σύμβασης εργασίας υπερβαίνει τις αποδοχές δύο (2) μηνών, ο εργοδότης υποχρεούται να καταβάλει κατά την απόλυση μέρος της αποζημίωσης που αντιστοιχεί στις αποδοχές δύο (2) μηνών. Το υπόλοιπο ποσό καταβάλλεται σε διμηνιαίες δόσεις. Προκειμένου όμως για σύμβαση εργασίας ορισμένου χρόνου ή έργου, πρέπει για την καταγγελία της να υπάρχει οπωσδήποτε σπουδαίος και δικαιολογημένος λόγος (άρθρο 672 Αστικού Κώδικα). Ο μισθωτός δικαιούται να καταγγείλει τη σύμβαση εργασίας αορίστου χρόνου, ελεύθερα και οποτεδήποτε, καθώς και να αποχωρήσει οικειοθελώς από την εργασία του. Οφείλει όμως να προειδοποιήσει σχετικά τον εργοδότη του μέσα στα καθορισμένα από τον νόμο χρονικά όρια. Όταν όμως πρόκειται για σύμβαση εργασίας ορισμένου χρόνου ή έργου, πρέπει και στην περίπτωση αυτή για την καταγγελία της να υπάρχει οπωσδήποτε σπουδαίος και δικαιολογημένος λόγος (βλ. ανωτέρω άρθρο Αστικού Κώδικα).*

όπου στοιχειώδεις εργασιακές κατακτήσεις απουσιάζουν στο όνομα της εποχικής εντατικής εργασίας.

Διάγραμμα 5.3: Καταγγελίες συμβάσεων αορίστου χρόνου (Ρόδος και ΠΝΑ, 2013-2017)

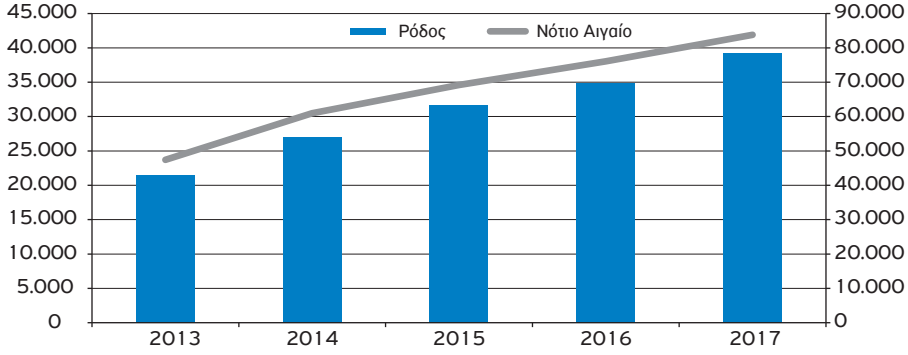

Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

δ) Λήξεις συμβάσεων ορισμένου χρόνου

Στην τέταρτη υποκατηγορία, που αφορά τη λήξη συμβάσεων ορισμένου χρόνου, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 5.1 και του Διαγράμματος 5.4, από το 2013 έως το 2017 υπάρχει ισχυρή αύξηση. Στην ΠΝΑ συνολικότερα, το 2013 καταγράφηκαν 47.416 λήξεις συμβάσεων, ενώ το 2017 έγιναν 83.804 λήξεις συμβάσεων. Για την πόλη της Ρόδου η εικόνα είναι παρόμοια. Το 2013 έγιναν 21.467 λήξεις συμβάσεων, ενώ το 2017 πραγματοποιήθηκαν 39.226.

Διάγραμμα 5.4: Λήξεις συμβάσεων ορισμένου χρόνου (Ρόδος και ΠΝΑ, 2013-2017)

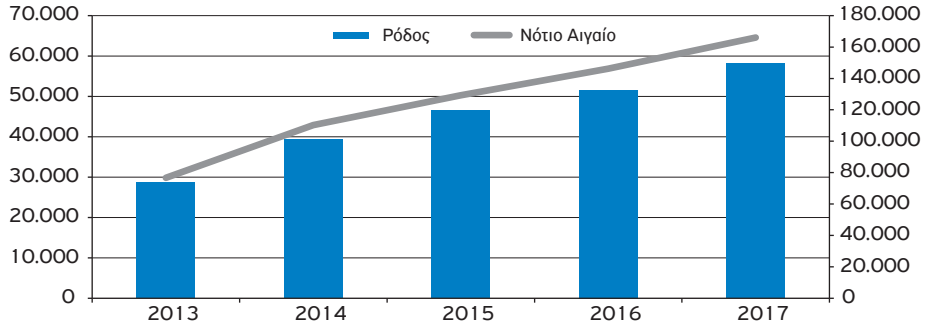
Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

Σε αυτή την υποπερίπτωση φαίνεται πολύ καθαρά η εποχικότητα των νέων θέσεων εργασίας. Η αύξηση του αριθμού των συμβάσεων ορισμένου χρόνου που λήγουν αντανακλά πλευρές της ανοδικής αναπτυξιακής πορείας στην οποία βρίσκεται η ΠΝΑ.

ε) Σύνολο αποχωρήσεων

Στην πέμπτη υποκατηγορία, αυτήν των καταγεγραμμένων αποχωρήσεων, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 5.1 και του Διαγράμματος 5.5 από το 2013 έως το 2017 υπάρχει ισχυρή αύξηση. Στην ΠΝΑ συνολικότερα, το 2013 έγιναν 76.703 αποχωρήσεις, ενώ το 2017 έγιναν 166.042 αποχωρήσεις. Για την πόλη της Ρόδου η εικόνα είναι παρόμοια. Το 2013 έγιναν 28.664 αποχωρήσεις, ενώ το 2017 πραγματοποιήθηκαν 58.132 αποχωρήσεις. Με βάση τα στοιχεία, προκύπτει ότι το 1/3 των αποχωρήσεων της ΠΝΑ σημειώνεται στο νησί της Ρόδου.

Διάγραμμα 5.5: Σύνολο αποχωρήσεων (Ρόδος και ΠΝΑ, 2013-2017)

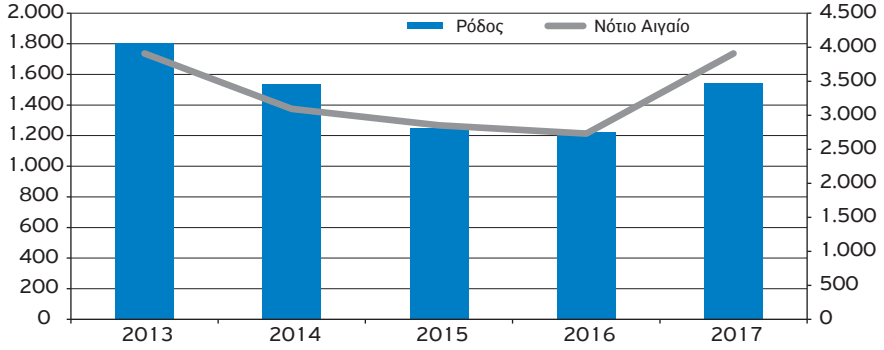
Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

στ) Ισοζύγιο καθαρών ροών εργατικού δυναμικού

Στην έκτη και τελευταία υποκατηγορία καταγράφεται το ισοζύγιο καθαρών ροών εργατικού δυναμικού. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 5.1 και του Διαγράμματος 5.6, από το 2013 έως το 2017 το ισοζύγιο καταγράφεται σταθερά θετικό. Στην ΠΝΑ συνολικότερα, το 2013 έκλεισε με θετικό ισοζύγιο 3.908 θέσεων εργασίας, ενώ το 2017 επανήλθε ακριβώς με το ίδιο θετικό ισοζύγιο. Μέχρι το έτος 2016, το ισοζύγιο έβαινε θετικό με πτωτικό ρυθμό. Το έτος με το μικρότερο θετικό ισοζύγιο εργατικού δυναμικού είναι το 2016. Η κατάσταση αυτή ανασχέθηκε σταδιακά μέσα στο 2017, οπότε και καταγράφηκε αύξηση του καθαρού ισοζυγίου εργατικού δυναμικού. Στην πόλη της Ρόδου το 2013 έκλεισε με θετικό ισοζύγιο 1.802 θέσεων εργασίας, ενώ το 2017 το θετικό ισοζύγιο διαμορφώθηκε στις 1.545 θέσεις εργασίας, επίδοση χαμηλότερη από το 2013 και ενδεικτική της αναιμικής αναπτυξιακής προοπτικής που περνάει σχετικά αργά και σύνθετα σε όρους πραγματικής απασχόλησης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το έτος 2013, το οποίο εμφανίζει το υψηλότερο θετικό ισοζύγιο και για το νησί της Ρόδου και για την ΠΝΑ συνολικά.

Το ισοζύγιο καθαρών ροών εργατικού δυναμικού δείχνει τον πραγματικό επιπλέον αριθμό εργαζομένων που παραμένουν και απασχολούνται στην ΠΝΑ σε σχέση με αυτούς που αποχωρούν από την ΠΝΑ για να αναζητήσουν εργασία σε άλλες περιφέρειες ή στο εξωτερικό. Ο δείκτης αποτελεί την άμεση έκφραση στις τοπικές αγορές εργασίας της βελτίωσης των βασικών μακροοικονομικών μεγεθών την περίοδο της αναιμικής οικονομικής ανάκαμψης. Η ΠΝΑ αποτελεί μία από τις ελάχιστες ελληνικές περιφέρειες που καταγράφουν πλεονασματικό αριθμό εργαζομένων σε σχέση με αυτούς που αποχωρούν, με σταθερή σωρευτική αύξηση της πραγματικής καθαρής απασχόλησης. Ωστόσο, η εικόνα συλλαμβάνει μόνο ποσοτικές παραμέτρους, διότι δεν παρέχει καμία αναλυτική τεκμηρίωση της ποιότητας και των χαρακτηριστικών των θέσεων εργασίας που δημιουργούνται, του ύψους των μισθών, των εργασιακών σχέσεων, της εντατικοποίησης της εκάστοτε εργασιακής διαδικασίας και των υπόλοιπων παροχών προς τον κόσμο της εργασίας.

Διάγραμμα 5.6: Ισοζύγιο καθαρών ροών (Ρόδος και ΠΝΑ, 2013-2017)

Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

5.2 Απόπειρα αποτίμησης των συνθηκών στις επιμέρους τοπικές αγορές εργασίας (Ρόδου, Κω, Θήρας και Μυκόνου)

Οι αγορές εργασίας στις νήσους Ρόδο, Θήρα, Κω και Μύκονο παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς φωτίζουν τις ειδικές συνθήκες που διαμορφώνονται σε κάθε νησί, λαμβάνοντας υπόψη τις αναπτυξιακές προοπτικές κάθε τόπου αλλά και εντάσσοντας στην ανάλυση τα εμπόδια και τους φραγμούς της νησιωτικότητας. Τα στοιχεία του συστήματος ΕΡΓΑΝΗ φωτίζουν επιμέρους πλευρές της αγοράς εργασίας: α) τις αναγγελίες πρόσληψης, β) τις αναγγελίες οικειοθελούς αποχώρησης, γ) τις καταγγελίες συμβάσεων αορίστου χρόνου, δ) τις λήξεις συμβάσεων ορισμένου χρόνου, ε) το σύνολο των αποχωρήσεων και στ) το ισοζύγιο καθαρών ροών.

Στην υποενότητα αυτή θα παρατεθούν συγκριτικά οι επιδόσεις των νήσων Ρόδος, Θήρα, Κως και Μύκονος στις προαναφερόμενες πλευρές της αγοράς εργασίας, συγκροτώντας ένα δια-νησιωτικό πλαίσιο ανάλυσης που ερμηνεύει τις κρίσιμες συνθήκες που επιδρούν στις αγορές εργασίας. Πιο αναλυτικά, όσον αφορά στις περιφερειακές ενότητες Ρόδος, Θήρα, Κως και Μύκονος, προκύπτει:

α) Αναγγελίες πρόσληψης

Στην πρώτη υποκατηγορία, αυτή των αναγγελιών πρόσληψης, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 5.2 προκύπτει ότι από το έτος 2013 έως το 2017 καταγράφεται ισχυρή αύξηση. Στην ΠΝΑ συνολικότερα, το 2013 έγιναν 80.611 προσλήψεις, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 169.318 προσλήψεις. Καταγράφεται αύξηση 2,1 φορές σε σχέση με την αρχή της υπό εξέταση περιόδου. Στη Ρόδο το 2013 έγιναν 30.466 αναγγελίες πρόσληψης, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 59.677 προσλήψεις, 1,95 φορές παραπάνω στο τέλος της υπό εξέταση περιόδου. Στη Θήρα το 2013 έγιναν 10.600 προσλήψεις, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 26.303 προσλήψεις, καταγράφοντας σημαντική αύξηση σχεδόν 2,5 φορές σε σχέση με την αρχή της περιόδου. Στην Κω το 2013 έγιναν 15.273 προσλήψεις, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 23.276 προσλήψεις, δηλαδή 1,5 φορές περισσότερο. Στη Μύκονο το 2013 έγιναν 7.759 προσλήψεις, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 20.684 προσλήψεις (σχεδόν τριπλασιασμός – 2,7 φορές μεγαλύτερος αριθμός προσλήψεων). Η πορεία ήταν σταθερά ανοδική όλη την πενταετία.

Πίνακας 5.2: Αναγγελίες πρόσληψης (2013-2017)

Έτος/Περιφερειακή ενότητα	2013	2014	2015	2016	2017
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	80.611	113.380	132.057	148.944	169.318
ΡΟΔΟΥ	30.466	40.851	47.732	52.867	59.677
ΘΗΡΑΣ	10.600	16.052	19.245	23.828	26.303
ΚΩΣ	15.273	19.459	21.747	21.402	23.276
ΜΥΚΟΝΟΥ	7.759	11.748	14.472	17.472	20.684

Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

β) Αναγγελίες οικειοθελούς αποχώρησης

Στη δεύτερη υποκατηγορία, αυτή των αναγγελιών οικειοθελούς αποχώρησης, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 5.3 προκύπτει ότι από το έτος 2013 έως το 2017 καταγράφεται ισχυρή αύξηση. Στην ΠΝΑ το 2013 έγιναν 16.146 αναγγελίες οικειοθελούς αποχώρησης, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 48.873 αποχωρήσεις. Συνολικά στην ΠΝΑ καταγράφηκε τριπλασιασμός των αναγγελιών οικιοθελούς αποχώρησης. Στη Ρόδο το 2013 έγιναν 4.970 αναγγελίες οικειοθελούς αποχώρησης, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 14.201 αποχωρήσεις. Στη Θήρα το 2013 έγιναν 2.418 αναγγελίες, ενώ το

2017 έγιναν 7.060 αναγγελίες. Στην Κω το 2013 έγιναν 2.260 αναγγελίες, ενώ το 2017 έγιναν 5.256 αναγγελίες. Στη Μύκονο, η οποία σε αυτό το κριτήριο αναδεικνύεται πρωταθλήτρια, το 2013 έγιναν 1.643 αναγγελίες, ενώ το 2017 έγιναν 6.557 αναγγελίες, κατά τέσσερις φορές δηλαδή αυξημένες σε σχέση με την έναρξη της υπό εξέταση περιόδου.

Πίνακας 5.3: Αναγγελίες οικειοθελούς αποχώρησης (2013-2017)

Έτος/Περιφερειακή ενότητα	2013	2014	2015	2016	2017
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	16.146	30.341	37.120	43.705	48.873
ΡΟΔΟΥ	4.970	9.233	11.118	12.641	14.201
ΘΗΡΑΣ	2.418	4.725	5.630	7.256	7.060
ΚΩΣ	2.260	3.908	4.843	4.662	5.256
ΜΥΚΟΝΟΥ	1.643	3.526	4.586	5.428	6.557

Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

γ) Καταγγελίες συμβάσεων αορίστου χρόνου

Στην τρίτη υποκατηγορία, αυτή των καταγγελιών συμβάσεων αορίστου χρόνου, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 5.4 προκύπτει ότι από το έτος 2013 έως το 2017 καταγράφεται ισχυρή αύξηση. Στην ΠΝΑ συνολικότερα, το 2013 έγιναν 13.141 καταγγελίες, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 33.365 καταγγελίες. Στη Ρόδο το 2013 έγιναν 2.227 καταγγελίες οικειοθελούς αποχώρησης, ενώ το 2017 έγιναν 4.705 καταγγελίες. Στη Θήρα το 2013 έγιναν 4.064 καταγγελίες, ενώ το 2017 έγιναν 9.449 καταγγελίες. Στην Κω το 2013 έγιναν 439 καταγγελίες, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 892 καταγγελίες. Στη Μύκονο το 2013 έγιναν 2.582 καταγγελίες, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 5.962 καταγγελίες. Τα στοιχεία επομένως δείχνουν σχεδόν διπλασιασμό των καταγγελιών συμβάσεων αορίστου χρόνου από την αρχή μέχρι το τελευταίο έτος της υπό εξέταση περιόδου.

Πίνακας 5.4: Καταγγελίες συμβάσεων αορίστου χρόνου (2013-2017)

Έτος/Περιφερειακή ενότητα	2013	2014	2015	2016	2017
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	13.141	18.947	22.886	26.441	33.365
ΡΟΔΟΥ	2.227	3.018	3.730	4.192	4.705
ΘΗΡΑΣ	4.064	5.765	6.487	7.428	9.449
ΚΩΣ	439	649	844	880	892
ΜΥΚΟΝΟΥ	2.582	3.277	4.026	4.589	5.962

Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

δ) Λήξεις συμβάσεων ορισμένου χρόνου

Στην τέταρτη υποκατηγορία, αυτή της λήξης συμβάσεων ορισμένου χρόνου, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 5.5 προκύπτει ότι από το έτος 2013 έως το 2017 υπάρχει ισχυρή αύξηση. Στην ΠΝΑ συνολικότερα, το 2013 έγιναν 47.416 λήξεις συμβάσεων, ενώ το 2017 έγιναν 83.804 λήξεις συμβάσεων. Στη Ρόδο το 2013 έγιναν 21.467 λήξεις συμβάσεων, ενώ το 2017 πραγματοποιήθηκαν 39.226. Στη Θήρα το 2013 καταγράφηκαν 3.733 λήξεις συμβάσεων, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 9.310 λήξεις συμβάσεων. Στην Κω το 2013 έγιναν 11.868 λήξεις συμβάσεων, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 16.838 λήξεις συμβάσεων. Στη Μύκονο το 2013 έγιναν 3.337 λήξεις συμβάσεων, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 7.974 λήξεις συμβάσεων.

Πίνακας 5.5: Λήξεις συμβάσεων ορισμένου χρόνου (2013-2017)

Έτος/Περιφερειακή ενότητα	2013	2014	2015	2016	2017
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	47.416	60.997	69.199	76.068	83.804
ΡΟΔΟΥ	21.467	27.067	31.636	34.811	39.226
ΘΗΡΑΣ	3.733	5.249	6.680	8.675	9.310
ΚΩΣ	11.868	14.445	15.708	15.647	16.838
ΜΥΚΟΝΟΥ	3.337	4.784	5.650	7.317	7.974

Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

ε) Σύνολο αποχωρήσεων

Στην πέμπτη υποκατηγορία, αυτήν των καταγεγραμμένων αποχωρήσεων, σύμφωνα με τον Πίνακα 5.6 προκύπτει ότι από το έτος 2013 έως το 2017 υπάρχει ισχυρή αύξηση με βάση τα στοιχεία. Στην ΠΝΑ συνολικότερα, το 2013 έγιναν 76.703 αποχωρήσεις, ενώ το 2017 έγιναν 166.042 αποχωρήσεις. Στη Ρόδο το 2013 έγιναν 28.664 αποχωρήσεις, ενώ το 2017 πραγματοποιήθηκαν 58.132 αποχωρήσεις. Με βάση τα στοιχεία προκύπτει ότι το 1/3 των αποχωρήσεων στην ΠΝΑ σημειώνεται στο νησί της Ρόδου. Στη Θήρα το 2013 έγιναν 10.215 αποχωρήσεις, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 25.819 αποχωρήσεις. Στην Κω το 2013 έγιναν 14.567 αποχωρήσεις, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 22.986 αποχωρήσεις. Στη Μύκονο το 2013 έγιναν 7.562 αποχωρήσεις, ενώ το 2017 αναγγέλθηκαν 20.493 αποχωρήσεις. Ενδιαφέρον σε αυτόν τον δείκτη παρουσιάζει η περίπτωση της Κω όπου καταγράφεται πολύ υψηλός αριθμός εργαζομένων.

Πίνακας 5.6: Σύνολο αποχωρήσεων (2013-2017)

Έτος/Περιφερειακή ενότητα	2013	2014	2015	2016	2017
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	76.703	110.285	129.205	146.214	166.042
ΡΟΔΟΥ	28.664	39.318	46.484	51.644	58.132
ΘΗΡΑΣ	10.215	15.739	18.797	23.359	25.819
ΚΩΣ	14.567	19.002	21.395	21.189	22.986
ΜΥΚΟΝΟΥ	7.562	11.587	14.262	17.334	20.493

Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

στ) Ισοζύγιο καθαρών ροών

Στην έκτη και τελευταία υποκατηγορία (Πίνακας 5.7) καταγράφεται το ισοζύγιο καθαρών ροών εργατικού δυναμικού. Στην ΠΝΑ συνολικότερα, το 2013 έκλεισε με θετικό ισοζύγιο 3.908 θέσεων εργασίας, ενώ με το ίδιο ακριβώς θετικό ισοζύγιο έκλεισε και το 2017. Σε επίπεδο ΠΝΑ παρατηρείται ότι επανέρχεται ένα ορισμένο επίπεδο απασχόλησης, το οποίο σταθεροποιείται, δίνοντας μια αίσθηση επαναφοράς και ανάκαμψης μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης.

Στην πόλη της Ρόδου το 2013 έκλεισε με ισοζύγιο 1.802 θέσεων εργασίας, ενώ το 2017 το θετικό ισοζύγιο διαμορφώθηκε στις 1.545 θέσεις εργασίας. Στη Θήρα το 2013 έκλεισε με θετικό ισοζύγιο 385 θέσεων εργασίας, ενώ το 2017 έκλεισε με θετικό ισοζύγιο 484 θέσεων εργασίας, ο οποίος είναι και ο μεγαλύτερος αριθμός για την υπό εξέταση περίοδο, επίδοση που δείχνει προφανώς ισχυρές προοπτικές απασχόλησης. Στην Κω το 2013 έκλεισε με θετικό ισοζύγιο 706 θέσεων εργασίας, ο οποίος είναι και ο μεγαλύτερος αριθμός για την υπό εξέταση περίοδο, ενώ το 2017 με θετικό ισοζύγιο 290 θέσεων εργασίας. Στη Μύκονο το 2013 έκλεισε με θετικό ισοζύγιο 197 θέσεων εργασίας, ενώ το 2017 έκλεισε με θετικό ισοζύγιο 191 θέσεων εργασίας. Τον μεγαλύτερο αριθμό τον λαμβάνει κατά το έτος 2015, με θετικό ισοζύγιο 210 θέσεων εργασίας.

Πίνακας 5.7: Ισοζύγιο καθαρών ροών (2013-2017)

Έτος/Περιφερειακή ενότητα	2013	2014	2015	2016	2017
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	3.908	3.095	2.852	2.730	3.908
ΡΟΔΟΥ	1.802	1.533	1.248	1.223	1.545
ΘΗΡΑΣ	385	313	448	469	484
ΚΩΣ	706	457	352	213	290
ΜΥΚΟΝΟΥ	197	161	210	138	191

Πηγή: ΕΡΓΑΝΗ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (υπολογισμοί των συγγραφέων)

5.3 Αντί συμπερασμάτων: Τοπική αγορά εργασίας της Ρόδου και χωροκοινωνικές ανισότητες

Πιο αναλυτικά, όσον αφορά τις υπό μελέτη περιφερειακές ενότητες, Ρόδο, Θήρα, Κω και Μύκονο, αλλά και συνολικότερα την ΠΝΑ, προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τις αγορές εργασίας. Η συζήτηση ενσωματώνει πλευρές του «οικονομικού αναπτυξιακού θαύματος» στην ΠΝΑ. Τα παραπάνω καταγεγραμμένα ισοζύγια αποτυπώνουν τον πρόσκαιρο και εποχικό χαρακτήρα των συμβάσεων, γεγονός που εντείνεται την περίοδο της κρίσης ειδικότερα για το νησί της Ρόδου.

Τα εμπειρικά στοιχεία και η ανάλυσή τους δείχνουν πλευρές που αναδεικνύουν το πραγματικό περιεχόμενο της περιφερειακής ανθεκτικότητας. Η περιφερειακή ανθεκτικότητα προκύπτει ως αποτέλεσμα της μόνιμης απορρύθμισης των αγορών εργασίας και της επιβολής περιστασιακών, εποχικών συμβάσεων εργασίας, συχνά ανασφάλιστης. Το ΑΕΠ ως βασικό στοιχείο μέτρησης της ανθρώπινης ευημερίας δεν δείχνει τους όρους με τους οποίους οι άνθρωποι προσέρχονται και συμμετέχουν στην κοινωνική παραγωγή και δεν δείχνει ακόμα τους όρους διανομής αυτού του πλούτου στα υποκείμενα που τον παράγουν.

Έτσι και στην περίπτωση της ΠΝΑ, την ίδια στιγμή αποτυπώνεται στον ένα πόλο μια «υπέροχη μακροοικονομία» και στον άλλο πόλο δύσκολες και σκληρές συνθήκες για τη ζωή των εργαζομένων στον τουρισμό. Η «βαριά βιομηχανία» της οικονομίας, όπως αποκαλείται από την επίσημη στατιστική ο κλάδος του τουρισμού εξαιτίας της συμμετοχής του στη διαμόρφωση του εθνικού ΑΕΠ, θεμελιώνεται πάνω σε ευέλικτες εργασιακές σχέσεις, που γενικεύονται και πλήττουν τον πυρήνα των παραδοσιακών εργασιακών κατακτήσεων και δικαιωμάτων.

Ειδικότερα η Ρόδος, που είναι η μεγαλύτερη τοπική αγορά εργασίας, αποτελεί σημαντικό βαρόμετρο όσον αφορά τα πραγματικά δημοσιονομικά και μακροοικονομικά μεγέθη της ΠΝΑ. Οι πίνακες και τα διαγράμματα που παρατίθενται παραπάνω στο κεφάλαιο αυτό δείχνουν την κεντρικότητα και τη σπουδαιότητα του νησιού συνολικά για τις αναπτυξιακές επιδόσεις και τις προοπτικές της ΠΝΑ.

Κεφάλαιο 6

«Ανθεκτικότητα» ή ισόρροπη ανάπτυξη με τους εργαζομένους στο επίκεντρο; Οι προκλήσεις για τους εργαζομένους, τα συνδικάτα και τους τοπικούς φορείς στη Ρόδο και το Νότιο Αιγαίο

Ο Δήμος Ρόδου μπορεί να αποτελεί ένα από τα μεσαίου μεγέθους αστικά κέντρα της χώρας, που απέχει σημαντικά ως προς τα πληθυσμιακά του μεγέθη και τις υποδομές του από τα λίγα μεγάλα ελληνικά αστικά κέντρα, αλλά ταυτόχρονα κατατάσσεται μέσα στις 10 πρώτες πόλεις με ανερχόμενη και δυναμική φυσιογνωμία. Η διαρκής πληθυσμιακή αύξηση, η νησιωτικότητα, οι ιστορικές καταβολές σε μνημειακό πλούτο και υποδομές, η κυριαρχία των τουριστικών δραστηριοτήτων είναι μερικές μόνο από τις ενδιαφέρουσες αλλά και αντιφατικές πλευρές της σύγχρονης φυσιογνωμίας του Δήμου. Η ύπαρξη ενός σχετικά υψηλού μέσου επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης και ποιότητας ζωής, σε όλες τις επιμέρους πλευρές που πιθανόν αναλύεται η ποιότητα αυτή (κατοικία, πολεοδομία, ελεύθεροι χώροι, ρύπανση, υποδομές, μετακινήσεις κ.λπ.), κάθε άλλο παρά στερούν τη Ρόδο από αντιθέσεις και δυσλειτουργίες οι οποίες χαρακτηρίζουν και άλλα ελληνικά ή ευρωπαϊκά αστικά κέντρα.

Οι αντιθέσεις αυτές οξύνονται διαρκώς τις τελευταίες δεκαετίες με προφανείς αρνητικές επιπτώσεις στον χώρο της πόλης. Για παράδειγμα, ο αστικός ιστός του νησιού χαρακτηρίζεται όλο και περισσότερο από αλόγιστη χρήση του ιδιωτικού αυτοκινήτου και κυκλοφοριακή συμφόρηση, ανορθολογική κατανομή των δημόσιων υπηρεσιών, αλληλοσυγκρουόμενες και οχλούσες δραστηριότητες και λειτουργίες, υποβάθμιση οικιστικών ενοτήτων κ.ά. Τα προβλήματα αυτά σε συνδυασμό με ένα ευρύτερο αναπτυξιακό δίλημμα, που εκ των πραγμάτων τίθεται από τη σχεδόν μονομερή εξάρτηση της τοπικής οικονομίας από τη διεθνή τουριστική βιομηχανία, είναι σίγουρο πως θα αναζητήσουν απαντήσεις στα χρόνια που έρχονται.

Στην ΠΝΑ οι διαχρονικά διαμορφωμένες δομές απασχόλησης στις κατά τόπους αγορές εργασίας, και ειδικότερα στην αγορά εργασίας της Ρόδου, μετασχηματίζονται προς την κατεύθυνση της μεγαλύτερης ευελικτοποίησης κατά την περίοδο μελέτης (2005-2017). Ο μετασχηματισμός αυτός είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένος με την προώθηση θεσμικών μεταρρυθμιστικών αλλαγών την ίδια περίοδο, οι οποίες απέκτησαν ιδιαίτερη ένταση και πυκνότητα την περίοδο της κρίσης και των εφαρμοστικών νόμων των

Μνημονίων. Αναμφίβολα δε τα παραπάνω εντάσσονται σε ένα πλαίσιο προώθησης νεοφιλελεύθερων στρατηγικών απασχόλησης στο σύνολο της ΕΕ, παραγωγικής αναδιάρθρωσης και μεταβολής του μοντέλου συσσώρευσης που επιταχύνθηκε δραματικά στη νησιωτική περιφέρεια αλλά και στο σύνολο της Ελλάδας την τελευταία δεκαετία (Anagnostopoulos and Siebert, 2012).

Σταδιακά θεσμοθετήθηκαν ποικίλες και πιο ευέλικτες μορφές απασχόλησης, ενώ δόθηκε πληθώρα άμεσων και έμμεσων κινήτρων στους εργοδότες για τη σύναψη περισσότερων μικρής διάρκειας ή προσωρινών συμβάσεων. Οι σχετικές διαδικασίες εντατικοποιήθηκαν με αφορμή τη δημοσιονομική κρίση η οποία πλήττει ακόμη τη χώρα και αποτελούν βασικές επιταγές των Μνημονίων που οι διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις, λιγότερο ή περισσότερο πρόθυμα, υπέγραψαν με τους δανειστές της ελληνικής πολιτείας. Οι παραπάνω δυναμικές δεν αφορούν μόνο την ελληνική επικράτεια, αλλά συνέβησαν και συμβαίνουν –με ηπιότερο ενίοτε τρόπο– και σε άλλες χώρες-μέλη του Νότου της ΕΕ, στις οποίες υιοθετούνται μαζικά θεσμικές μεταρρυθμίσεις που αλλάζουν τις εργασιακές σχέσεις.

Τα αποτελέσματα των επιλογών αυτών είναι ιδιαίτερα εμφανή και στην ανθεκτική ΠΝΑ, καθώς μορφές απασχόλησης όπως οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου ή μερικής απασχόλησης παρουσιάζουν ιστορικού χαρακτήρα ανοδικές τάσεις στις κατά τα άλλα περιφερειακές αγορές εργασίας του Νοτίου Αιγαίου. Οι προωθούμενες πολιτικές διαμορφώνουν το νέο πιο φιλοεργοδοτικό πλαίσιο για τις προειδοποιήσεις και τις αποζημιώσεις στην περίπτωση απολύσεων, την απίσχνανση των συλλογικών συμβάσεων και των προνοιακών ρυθμίσεων, την αποδυνάμωση του καθεστώτος μόνιμης απασχόλησης και σειρά άλλων μέτρων που στόχο έχουν την περαιτέρω ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας και των κανόνων της. Η σκοπιμότητα των σχετικών μεταρρυθμίσεων εγείρει έντονη συζήτηση, όπως και η περίπτωση της λιγότερο πληγείσας και περισσότερο δυναμικής ΠΝΑ καταμαρτυρεί, καθώς έχουν βαθύνει τις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες ή έχουν περιορίσει την προοπτική ανάκαμψης της σταθερής απασχόλησης σε περιφέρειες ή χώρες όπου έχουν εφαρμοστεί.

Η παρούσα ανάλυση, πέρα από το να αποτυπώνει τη στροφή της αγοράς εργασίας στην ΠΝΑ προς εργασιακές σχέσεις μεγαλύτερης ευελιξίας, αναδεικνύει παράλληλα το πώς συνδυάζονται διαφορετικές πρακτικές ευέλικτης απασχόλησης σε ένα πλαίσιο γενικευμένης απαξίωσης της συνολικής απασχόλησης (τυπικής και ευέλικτης). Επίσης, τα ευρήματα της μελέτης υπογραμμίζουν σημαντικές ανομοιογένειες και ανισότητες σε διαπεριφερειακό επίπεδο, καθώς οι εξεταζόμενες μορφές απασχόλησης παρουσιάζουν διαφορετικές τάσεις στην ΠΝΑ έναντι της Αττικής ή των Λοιπών Περιφερειών. Διαμορφώνεται έτσι μια ανομοιογενής γεωγραφία, η οποία διέπεται από χωρικά προσδιορισμένες τοπικές εργασιακές δομές. Πιο αναλυτικά:

Πρώτον, το μοτίβο της ανομοιογενούς γεωγραφικής εξάπλωσης των διαφόρων μορφών ευέλικτης απασχόλησης στην ΠΝΑ καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την κληρονομημένη και διαχρονικά διαμορφωμένη οικονομική διάρθρωση και παραγωγική εξειδίκευση της νησιωτικής περιφέρειας. Συγκεκριμένα, καταγράφεται η σημαντική αύξηση

της προσωρινής και της εποχικής απασχόλησης στην ΠΝΑ, ειδικά στις δραστηριότητες ξενοδοχείων, εστίασης και εμπορίου των αγορών εργασίας της Ρόδου, της Σαντορίνης και της Μυκόνου, την ίδια ώρα που σε άλλες περιφέρειες οι εν λόγω μορφές καταγράφουν σημαντική συρρίκνωση (π.χ. αγροτικές ή αγροτοβιομηχανικές δραστηριότητες). Παράλληλα, στην ΠΝΑ εντείνεται η εξάπλωση της μερικής απασχόλησης και της οιονεί αυτοαπασχόλησης (που συχνά συγκαλύπτει μισθωτή εργασία), με έμφαση στα προαναφερόμενα αστικά νησιωτικά κέντρα και στον τομέα των υπηρεσιών.

Δεύτερον, η απαξίωση του παραγωγικού και του εργατικού δυναμικού πολλών κλάδων παραγωγής, ειδικά του δευτερογενούς τομέα, στο πλαίσιο της λιτότητας και της ύφεσης που επέφερε η κρίση, έχει αναδιαρθρώσει δραστικά την απασχόληση στην ΠΝΑ. Πέρα από την προαναφερθείσα κλιμάκωση στον βαθμό προσωρινότητας και στην επισφάλεια της εργασίας, διαμορφώνεται, όπως φάνηκε παραπάνω, ένας ρευστός συνδυασμός μορφών αφενός ευέλικτης ή άτυπης απασχόλησης και αφετέρου λιγότερο ασφαλούς/σταθερής τυπικής απασχόλησης. Στη βάση αυτή σχετικοποιείται ο προσδιορισμός του τι είναι σταθερή ή μόνιμη εργασία και τι αποτελεί ευέλικτη απασχόληση και επανακαθορίζεται ο παραδοσιακός κατακερματισμός σε εργαζομένους του «πυρήνα» και σε «περιφερειακούς» εργαζομένους. Παράλληλα με τη ρευστοποίηση και την αυξημένη διαπερατότητα των διαχωριστικών γραμμών διευρύνεται το τμήμα των μη προνομιούχων έναντι των καλύτερα εξασφαλισμένων.

Τρίτον, το προϋπάρχον θεσμικό πλαίσιο ρύθμισης της αγοράς εργασίας της χώρας έχει καθορίσει σε μεγάλο βαθμό την κατεύθυνση και τις συνέπειες της τρέχουσας μεταρρύθμισής της. Η αγορά εργασίας στην ΠΝΑ διέπεται ήδη επί πολλά χρόνια από μεγάλο βαθμό ευελιξίας, γεγονός που τεκμηριώνεται από τα υψηλά επίπεδα απολύσεων και από τη μαζική αντικατάσταση της τυπικής απασχόλησης από άτυπη (Sabethai, 2000). Σε αυτό έχουν συντελέσει δομικά χαρακτηριστικά, όπως το μικρό μέγεθος της ελληνικής επιχειρηματικότητας και η ροπή της προς τη συμπίεση του εργατικού κόστους, ενώ έχουν πλέον αρθεί και οι εναπομείνασες θεωρούμενες ακαμψίες (Clauwaert and Schömann, 2012). Η προωθούμενη αύξηση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας ανθεκτικών περιφερειακών οικονομιών έχει ως αποτέλεσμα την περαιτέρω συρρίκνωση της τυπικής απασχόλησης και την εξάπλωση ιδιαίτερα επισφαλών μορφών ευέλικτης απασχόλησης (μειωμένων ή ανύπαρκτων εργασιακών δικαιωμάτων, μειωμένης ή ανύπαρκτης ασφάλειας και πρόνοιας).

Η εφαρμογή των σχετικών μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας (εργασιακές σχέσεις, προστασία απασχόλησης, ασφάλιση, κοινωνικές παροχές) της χώρας εμφανίζει διαφοροποιημένα αποτελέσματα σε περιφερειακό επίπεδο, εντός όμως ενός γενικού πλαισίου καλπάζουσας ανεργίας. Συγκεκριμένα, σε ορισμένες βιομηχανικές και αγροτικές οικονομίες αυξάνεται το ποσοστό της τυπικής απασχόλησης επί του συνόλου της μειωμένης περιφερειακής απασχόλησης. Σε κάθε περίπτωση όμως οι μεταρρυθμίσεις σηματοδοτούν τόσο την αναπαραγωγή όσο και την κατάλυση εδραιωμένων προτύπων ευέλικτης απασχόλησης, αναδεικνύοντας νέες επισφαλείς μορφές που ανταποκρίνονται καλύτερα στις σημερινές προτεραιότητες ανταγωνισμού και συσσώρευσης.

Η επισφάλεια εντείνεται από τις χαμηλές ευκαιρίες εργασίας και τη συρρίκνωση απολαβών και εισοδήματος, καθώς η αγορά προσπαθεί να μειώσει την απασχόληση, ιδιαίτερα τη μισθωτή, αυξάνοντας παράλληλα τον εργασιακό φόρτο (Mitsopoulos and Pelagidis, 2009). Ενισχύεται επιπλέον από το χαμηλό ποσοστό δικαιούχων του επιδόματος ανεργίας (λιγότερο του 30% των εγγεγραμμένων ανέργων) και από τις χαμηλές δαπάνες για ενεργές πολιτικές απασχόλησης (0,22% του ΑΕΠ της χώρας, δεύτερη χαμηλότερη επίδοση στην ΕΕ-15 το 2013). Όλα τα παραπάνω «ακυρώνουν» τη σκοπιμότητα και την αποτελεσματικότητα της στρατηγικής της Τρόικας (ΔΝΤ-ΕΚΤ-ΕΕ) στην Ελλάδα (και στις περιφέρειες της νότιας Ευρώπης γενικά) για μεγαλύτερη ελαστικοποίηση της εργασίας και του πλαισίου εργασιακής ασφάλειας ως μέτρο αύξησης της απασχολησιμότητας. Η εφαρμογή υπερτοπικά σχεδιασμένων ρυθμιστικών μηχανισμών για την αναπροσαρμογή των εργασιακών σχέσεων έχει διευρύνει τις ανισότητες μεταξύ των αγορών εργασίας του Νότου και του Βορρά της Ευρώπης και έχει υποβαθμίσει δραματικά το καθεστώς απασχόλησης στις λιγότερο ενσωματωμένες οικονομίες της, όπως η Ελλάδα (Hadjimichalis και Hudson, 2014). Η επιθετική πολιτική της λιτότητας και η εφαρμογή των Μνημονίων έχει αποδομήσει την ελληνική αγορά εργασίας σε βαθμό που καθίσταται αμφίβολο το ενδεχόμενο μελλοντικής σταθερής και ολοκληρωμένης ανάκαμψής της.

Ο λόγος ανήκει στους ίδιους τους εργαζομένους και στους τοπικούς φορείς εκπροσώπησης και προστασίας τους.

Βιβλιογραφία

Adam, S. and Papatheodorou, C. (2016). "Dismantling the feeble social protection system of Greece: Consequences of the crisis and austerity measures", in Schubert, K., De Villota, P., Kuhlmann, J. (eds), *Challenges to European Welfare Systems*, Springer, Cham.

Anagnostopoulos, A. and Siebert, S. (2012). "The impact of Greek labour market regulation on temporary and family employment: Evidence from a new survey", IZA Discussion Papers 6504, Institute for the Study of Labor (IZA).

Baldacchino, G. (2006). "Islands, island studies, island studies journal", *Island Studies Journal*, 1 (1), pp. 3-18.

Baldacchino, G. and Bertram, G. (2009). "The beak of the finch: Insights into the economic development of small economies", *The Round Table*, 98 (401), pp. 141-160.

Barbieri, P. and Scherer, S. (2009). "Labour market flexibilization and its consequences in Italy", *European Sociological Review*, 25 (6), pp. 677-692.

Beyers, W. B. (2013). "The great recession and state unemployment trends", *Economic Development Quarterly*, 0891242413479653.

Borowczyk-Martins, D. and Lalé, E. (2016). "How bad is involuntary part-time work?", http://ssrn.com/abstract=2644179.

Clauwaert, S. and Schömann, I. (2012). "The crisis and national labour law reforms: A mapping exercise", *European Labour Law Journal*, 3 (1), pp. 54-69.

Crescenzi, R. and Rodríguez-Pose, A. (2011). *Innovation and Regional Growth in the European Union*, Springer Science and Business Media.

Crescenzi, R., Luca, D. and Milio, S. (2016). "The geography of the economic crisis in Europe: National macroeconomic conditions, regional structural factors and short-term economic performance", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 9 (1), pp. 13-32.

De Jong, J., De Cuyper, N., De Witte, H., Silla, I. and Bernhard-Oettel, C. (2009). "Motives for accepting temporary employment: A typology", *International Journal of Manpower*, 30 (3), pp. 237-252.

Doran, J. and Fingleton, B. (2015). "Resilience from the micro perspective", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8 (2), pp. 205-223.

Drakaki, M., Papadakis, N., Kyridis, A. and Papargyris, A. (2014). "Who's the Greek Neet? Neets' profile in Greece: Parameters, trends and common characteristics of a heterogeneous group", *International Journal of Humanities and Social Science*, 4 (6), pp. 240-254.

Eurofound (2012). *Fifth European Working Conditions Survey*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.

Eurofound (2015). *Upgrading or Polarization? Long-term and Global Shifts in the Employment Structure: European Jobs Monitor 2015*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.

Eurofound (2016). *Exploring the diversity of NEETs*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.

European Commission (2016). "Education and training monitor 2016", https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/monitor2016_en.pdf.

Eurostat (2016). http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=tableandinit=1andlanguage=enandpcode=tesem150andplugin=1.

Eurostat (2018). "Population and Social Conditions/Labour Market/LFS series – detailed annual survey results", http://ec.europa.eu/eurostat/data/database.

Fernández-Macías, E. (2015). "Job polarisation in Europe: Are mid-skilled jobs disappearing?", *Social Europe*, 30.

Ferrera, M. (1996). "The 'southern model' of the welfare state in Europe", *Journal of European Social Policy*, 6 (1), pp. 17-37.

Ferrera, M. (2010). "The south european countries", in Castles, F. G., Leibfried, S., Lewis, J., Obinger, H., Pierson, C. (eds), *The Oxford Handbook of the Welfare State*, Oxford: Oxford University Press.

Fingleton, B., Garretsen, H. and Martin, R. (2012). "Recessionary shocks and regional employment: Evidence on the resilience of UK regions", *Journal of Regional Science*, 52 (1), pp. 109-133.

Fingleton, B., Garretsen, H. and Martin, R. (2015). "Shocking aspects of monetary union: The vulnerability of regions in Euroland", *Journal of Economic Geography*, 15 (5), pp. 907-934.

Gialis, S. and Leontidou, L. (2016). "Antinomies of flexibilization and atypical employment in Mediterranean Europe: Greek, Italian and Spanish regions during the crisis", *European Urban and Regional Studies*, 23 (4), pp. 716-733.

Gialis, S. and Tsampra, M. (2015). "The diverse regional patterns of atypical employment in Greece: Production restructuring, re/deregulation and flexicurity under crisis", *Geoforum*, 62, pp. 175-187.

Gialis, S., Tsampra, M. and Leontidou, L. (2017). "Atypical employment in crisis-hit Greek regions: Local production structures, flexibilization and labour market re/deregulation", *Economic and Industrial Democracy*, 38 (4), pp. 656-676.

Giannikis, S. K. and Mihail, D. M. (2011). "Flexible work arrangements in Greece: A study of employee perceptions", *The International Journal of Human Resource Management*, 22 (2), pp. 417-432.

Green, A. E. and Livanos, I. (2015). "Involuntary non-standard employment and the economic crisis: Regional insights from the UK", *Regional Studies*, 49 (7), pp. 1223-1235.

Hadjimichalis, C. and Hudson, R. (2014). "Contemporary crisis across Europe and the crisis of regional development theories", *Regional Studies*, 48 (1), pp. 208-218.

Horemans, J., Marx, I. and Nolan, B. (2016). "Hanging in, but only just: Part-time employment and in-work poverty throughout the crisis", *IZA Journal of European Labor Studies*, 5 (1), p. 5.

Hudson, R. (2009). "Resilient regions in an uncertain world: Wishful thinking or a practical reality?", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3 (1), pp. 11-25.

Janssen, M. A. and Ostrom, E. (2006). "Resilience, vulnerability, and adaptation: A cross-cutting theme of the International Human Dimensions Programme on Global Environmental Change", *Global Environmental Change*, 16 (3), pp. 237-239.

Kallioras, D., Tsiapa, M. and Zapantis, S. (2016). "Spatial variations of employment change in Greece over the early-crisis period (2008-2011)", *Regional Science Inquiry*, 8 (1), pp. 61-78.

Karamessini, M. (2008). "Still a distinctive southern European employment model?", *Industrial Relations Journal*, 39 (6), pp. 510-531.

Kauhanen, M. and Nätti, J. (2015). "Involuntary temporary and part-time work, job quality and well-being at work", *Social Indicators Research*, 120 (3), pp. 783-799.

Kornelakis, A. and Voskeritsian, H. (2014). "The transformation of employment regulation in Greece: Towards a dysfunctional liberal market economy?", *Relations industrielles/industrial relations*, 69 (2), pp. 344-365.

Kretsos, L. and Livanos, I. (2016). "The extent and determinants of precarious employment in Europe", *International Journal of Manpower*, 37 (1), pp. 25-43.

Lagravinese, R. (2015). "Economic crisis and rising gaps North-South: Evidence from the Italian regions", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8 (2), pp. 331-342.

Leontidou, L. (1990). *The Mediterranean City in Transition: Social Change and Urban Development,* Cambridge University Press.

Livanos, I. and Zangelidis, A. (2013). "Unemployment, labor market flexibility, and fbsenteeism: A pan-european study", *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, 52 (2), pp. 492-515.

Livingstone, D. W. (2016). "Exploitation, stagnant wages and underemployment in advanced capitalism: A Canadian perspective", *Alternate Routes: A Journal of Critical Social Research*, 27.

Martin, R. (2012). "Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks", *Journal of Economic Geography*, 12, pp. 1-32.

Martin, R. and Sunley, P. J. (2006). "Path dependence and regional economic evolution", *Journal of Economic Geography*, 6 (4), pp. 395-437.

Martin, R. and Sunley, P. (2014). "Towards a developmental turn in evolutionary economic geography?", *Regional Studies*, 49, pp. 712-732.

Martin, R., Sunley, P. and Tyler, P. (2015). "Local growth evolutions: recession, resilience and recovery", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8 (2), pp. 141-148.

Martin, R., Sunley, P., Gardiner, B. and Tyler, P. (2016). "How regions react to recessions: Resilience and the role of economic structure", *Regional Studies*, 50 (4), pp. 561-585.

Mitsopoulos, M. and Pelagidis, T. (2009). "Economic and social turbulence in Greece: The product markets are a no-brainer, the labour market is not", *Intereconomics*, 44 (4), pp. 246-254.

Nabi, G. R. (2003). "Graduate employment and underemployment: Opportunity for skill use and career experiences amongst recent business graduates", *Education+ Training*, 45 (7), pp. 371-382.

Papadakis, N., Drakaki, M., Papargyris, A., Dafermos, V., Basta, M., Theodorikakos, P. and Kyridis, A. (2017). "'Painted from life...' A Disengaged Youth? Young people and NEETs in a devastated country", Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies, http://www.llakes.ac.uk.

Papadakis, N., Kyridis, A. and Papargyris, A. (2015). "Searching for absents: The State of things for the Neets (young people Not in Education, Employment or Training) in Greece. An overview", *Journal of Sociological Research*, 6 (1), pp. 44-75.

Papadopoulos, A. (2016). "Migrant labour, casualization of work and social clashes in Greek agriculture: A 'Post-Crisis' aftermath", 3rd ISA Forum of Sociology, Vienna, Austria, 10-14 July.

Pendall, R., Foster, K. A. and Cowell, M. (2010). "Resilience and regions: Building understanding of the metaphor", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3 (1), pp. 71-84.

Petrakos, G. and Economou, D. (2004). "Spatial asymmetry in southeastern Europe", *The Journal of Economic Asymmetries*, 1 (1), pp. 127-149.

Petrakos, G. and Psycharis, Y. (2015). "The spatial aspects of economic crisis in Greece", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 9 (1), pp. 137-152.

Pike, A., Dawley, S. and Tomaney, J. (2010). "Resilience, adaptation and adaptability", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3 (1), pp. 59-70.

Sabethai, I. (2000). "The Greek labour market: Features, problems and policies", *Economic Bulletin,* 16, Bank of Greece, pp. 7-40.

Salvatore, L. (2012). "The situation of Young NEETs in Europe: Characteristics, costs and policy responses", http://isfoloa.isfol.it/handle/123456789/431.

Veliziotis, M., Matsaganis, M. and Karakitsios, A. (2015). "Involuntary part-time employment: Perspectives from two European labour markets", ImPRovE Working Paper No. 15/02, Antwerp: Herman Deleeck Centre for Social Policy – University of Antwerp.

Voulgaris, F., Agiomirgianakis, G. and Papadogonas, T. (2015). "Job creation and job destruction in economic crisis at firm level: The case of Greek manufacturing sectors", *International Economics and Economic Policy*, 12 (1), pp. 21-39.

Warren, T. (2015). "Work-time underemployment and financial hardship: Class inequalities and recession in the UK", *Work, Employment and Society*, 29 (2), pp. 191-212.

Γκιάλης, Σ. και Herod, A. (2015). *Γεωγραφία της Εργασίας: Εργατική Δράση, Ευέλικτη Απασχόληση και Χωρικές Ανισότητες*, [e-book], Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.

ΕΛΣΤΑΤ (2018). Ετήσιες χρονοσειρές Έρευνας Εργατικού Δυναμικού από το 1981/2017, http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SJO03/-.

ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2018). *Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση 2018, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Καραμεσίνη, Μ. (1999). «Άτυπη απασχόληση και ο ρόλος του κράτους στην ελληνική αγορά εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 100 (100), σσ. 3-32.

Λάβδας, Κ. (2016). «Προτάσεις πολιτικής: Κίνδυνοι, δυνατότητες, περιορισμοί», στο Παπαδάκης, Ν., Κυρίδης, Α. και Φωτόπουλος, Ν. (επιμ.)(2016), *Νέα γενιά και NEETs στην Ελλάδα της κρίσης – Οι επείγουσες διαστάσεις του προβλήματος: Έρευνα και ολοκληρωμένη παρέμβαση*, Αθήνα: Σιδέρης.

Λυμπεράκη, Α. και Δενδρινός, Γ. (2010). *Ευέλικτη εργασία: Νέες μορφές και ποιότητα απασχόλησης*, 4η έκδοση, Αθήνα: Κέρκυρα.

ISBN: 978-960-7402-59-2